

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Jesber Andersen

Interneringen av hjelpekrysseren *Berlin*

Interneringspolitikk i Norge under første verdenskrig

Masteroppgave i historie - Lektorutdanning

Trondheim, mai 2015

Jesber Andersen

Interneringen av hjelpekrysseren

Berlin

Interneringspolitikk i Norge under første verdenskrig

Masteroppgave i historie- Lektorutdanninga

Trondheim mai 2015

Veileder: Espen Storli

NORGES TEKNISK-NATURVITENSKAPELIGE UNIVERSITET
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Forord

Fem år som lektorstudent, og *noen flere* som student er ved veis ende. Det føles svært rett å sette et foreløpig punktum for studielivet, og komme seg videre. Likevel er det vemodig å avslutte tiden på Dragvoll, den har passet meg svært godt. Denne oppgaven er et resultat av lange kvelder og mye god hjelp underveis.

Først og fremst vil jeg takke min veileder Espen Storli for gode råd, uunnværlige tilbakemeldinger og en åpen dør. Uten din hjelp vet jeg virkelig ikke hvordan jeg skulle ha kommet i mål. Jeg vil også takke Karl Erik Haug for god hjelp med kilder, litteraturtips og tilbakemelding på utkast. En takk må også rettes til Elisabeth Piller for en interesse i oppgaven, litteraturtips og gode råd på utkastet.

Alle på lesesal 6B 6393 fortjener en kolossal takk for et utrolig koselig studiemiljø, gode samtaler og faglige diskusjoner. Alle i kollokviegruppen er en fantastisk gjeng både i og utenfor studiesammenheng. Takk for en utrolig fin studietid.

Sist, men ikke minst må jeg takke familie, venner og kjære for støtte, forståelse og hjelp i en periode der hodet til tider har vært helt andre plasser, gjerne langt tilbake i tid. Det er mulig at dette forandrer seg nå som jeg er ferdig, selv om jeg ikke kan garantere noe. Til slutt vil jeg takke Charlotte for en kjempegod støtte i en krevende periode, det har betydd mye

Innhold

Kapittel 1. Innledning	1
Problemstilling	2
Oppgavens bidrag til forskningen	3
Forskningssituasjonen	4
Om kildene	6
Oppgavens disposisjon og tematiske avgrensning	7
Oppgavens relevans for skolen	8
Kapittel 2. Historisk bakgrunn	9
Hovedtrekk i norsk utenrikspolitikk	9
Nordsjøen og «den store sjøkrig»	11
Forsvaret og nøytralitetsvernet	13
Nøytralitet, folkerett og sjørett	14
Internering	17
Kapittel 3. «Festningen, der sov»	19
Interneringen	21
Umiddelbare konsekvenser	23
Avisenes dekning av affæren	25
Nye retningslinjer	28
Kapittel 4. Interneringen av <i>Berlin</i>-1914 til 1919	31
Kritikk av Hommelvik som interneringsplass	31
Vakthold	32
Rømninger	34
Straff og disiplinære utfordringer knyttet til internerte soldater	36
Post og sensur	38
Landlov	39
Det sosiale livet om bord	40
Permisjoner	42
Forsyninger til skipet	43
Arbeid i Hommelvik og nærområdet for de internerte på skipet	45
Lofjorden	47

Kapittel 5. Sammenligning med andre europeiske nøytrale land	49
Rapporter om internerte i andre land	49
Sverige - <i>Albatross</i>-affæren	50
Danmark	53
Nederland.....	55
Hovedtendenser i interneringspolitikken	57
Avslutningen på <i>Berlin</i>-Affæren.....	59
Sluttvurderinger.....	61
Primærkilder	65
Publiserte primærkilder:.....	66
Sekundærlitteratur	67
Artikler og hovedoppgaver	69
Nettressurser	69

Kapittel 1. Innledning

Tidlig om morgenen 16. november 1914 våknet Trondheims innbyggere til kanonsalutt ute i fjorden. Den tyske hjelpekrysseren *Berlin* hadde til tross for et fullt oppstilt nøytralitetsvern på Agdenes klart å seile ubemerket inn fjorden, og ankret opp uten å ha vært konfrontert av norske militære myndigheter. Havnen og byen hadde vært helt forsvarsløs. Verdenskrigen var bare noen måneder gammel, og for et nøytralt land som var avhengig av å gi et visst inntrykk av et troverdig nøytralitetsforsvar var dette en type hendelse man absolutt ville unngå. Skipet fikk 24 timer på seg til å forlate havnen. Kapteinen mente at dette ikke lot seg gjøre, og skipet ble etter gjeldende forpliktelser ifølge folkeretten internert for resten av krigen. *Berlin* og hele mannskapet på 462 ble flyttet til Hommelvik, et stykke lengre inn i Trondheimsfjorden.

Norge og Trondheim havnet i aviser verden over, om enn under noen mindre heldige overskrifter. Den danske avisen *Politiken* dekket affæren under overskriften «*Fæstningen, der sov*».¹ Militære myndigheter med forsvarsminister Theodor C. Holtfodt i spissen forsøkte å legge skylden, for det som nå ble kalt *Berlin*-affæren, over på kommandanten på Agdenes festning ved å stille han for krigsrett. I ramaskriket som fulgte måtte forsvarsministeren og Forsvarsdepartementet tåle sterk kritikk, ikke bare for *Berlin*-affæren, nøytralitetsvakten, og bevilgningene til kystartilleriet, men også for behandlingen av Major Ørstad, kommandanten som kort tid etterpå ble avsatt fra sin stilling. Ørstad hadde fått ordre om å begrense bruken av den ene lyskasteren de hadde til disposisjon. Andre viktige midler for kontroll av fjordinnløpet, som patruljebåter og minefelt var svært begrenset eller kuttet ned på i perioden før for å frigjøre midler til andre deler av forsvaret.²

Berlin-affæren skyltes en kombinasjon av tilfeldigheter og vanskelige værforhold, sammen med et norsk forsvar i økonomisk sparemodus til tross for verdenskrigens utfordringer. Folkeretten og sjøretten hadde vært i stor utvikling i perioden før krigsutbruddet. De ga nøytrale land tydelige plikter i å forhindre at krigførende kunne operere i nøytralt farvann. Hullet i

¹ *Politiken* 19. November 1914 RA/S-2259/DS/L5532.

² Forsvarsminister Holtfodt til Stortinget i møte for lukkede dører. Stortinget 12. juni 1915. Her kommer det frem at forsvaret hadde forsøkt å begrense utgiftene til deler av nøytralitetsvernet som ikke direkte gikk på hærens og marines effektivitet.

nøytralitetsforsvaret, gjort åpenlyst av *Berlin*-affæren, satte spørsmålstegn ved Norges evne til å oppfylle sine forpliktelser. Dette kunne ha alvorlige konsekvenser for Norges nøytrale stilling.

Problemstilling

Berlin-affæren er nevnt anekdotisk i et fåtall verker som omhandler Norge og første verdenskrig,³ og da først og fremst som en liten notis i en større historie knyttet til et Norge i krysspress mellom Tyskland og Storbritannia, og utfordringene dette brakte med seg for nøytralitetspolitikken. Hendelsen kan derimot etter min mening kaste lys over langt mer enn dette. Et blikk på reaksjonene på hendelsen gir et svært interessant innblikk i hvordan Norge håndterte en alvorlig utenrikspolitisk utfordring i en situasjon der de måtte være proaktiv. Dette er unikt fordi Norge gjennom krigen stort sett måtte finne seg i å være reaktiv, det vil si at landet kunne reagerte på stormaktenes handlinger, uten å i særlig grad kunne påvirke begivenhetenes gang. Små land opererer i utgangspunktet med et begrenset utenrikspolitisk handlingsrom. Under krig mellom stormakter er dette handlingsrommet redusert ytterligere.

Denne oppgavens hovedproblemstilling er hvordan Norge som en småmakt oppfattet sitt utenriks- og nøytralpolitiske handlingsrom i kjølvannet av *Berlin*-affæren. Hvilke hensyn ble vektlagt, og hvilke interesser ble prioritert? Denne hovedproblemstillingen er besvart gjennom tre underproblemstillinger, hver tatt for seg i et eget kapittel. For det første, hvordan vurderte norske myndigheter *Berlin*-affæren i dagene etter innseilingen? I hvilken grad ble beslutningen om å internere skipet påvirket av pressens kritiske dekning av affæren? For det andre, hvordan gjennomførte norske myndigheter interneringen av skipet og mannskapet, og hvordan håndterte de utfordringene interneringen brakte med seg? Kommer Norges utenrikspolitiske vurderinger, og da spesielt forholdet til Storbritannia og Tyskland, frem gjennom interneringen? Hvilke vurderinger kommer frem gjennom korrespondansene mellom de ulike aktørene på norsk side? Dette spørsmålet er spesielt interessant fordi det gir et innblikk i hvordan synet forandret seg gjennom krigens fire år. For det tredje, hvordan håndterte Norge interneringen av *Berlin*, sammenlignet med andre europeiske nøytrale land som også hadde internerte i sin varetekt?

³ Olav Riste, nevner «Berlin» kort på side 57 i sitt verk, *The Neutral Ally* (1965). I norsk forsvarshistorie bind 3 av Hobson og Kristiansen (2001) er *Berlin*-affæren nevnt på side 115. Roy Andersens *Inn i katastrofen* (2014) dekker *Berlin*-affæren på side 327-331. I tillegg kommer en rekke hovedoppgaver deriblant Tor Jørgen Meliens *Norsk sjømilitær nøytralitetshåndhevelse og beredskap under Den første verdenskrig* (1994) og Karl-Erik Haugs "Falls Norwegen auf die Seite unserer Feinde tritt": det tysk-norske forhold fra sommeren 1916 til utgangen av 1917 (1994).

Folkeretten var uklar i detaljene rundt internering, og det var opp til hvert enkelt land å finne løsninger. Dette er gir en mulighet til å undersøke hvorvidt Norge mente de befant seg i en særstilling i forbindelse med *Berlin*-affæren, eller om det fantes klare fellestrekk med de andre europeiske nøytrale. Sammen gir disse tre underproblemstillingene, eller spørsmålsrekkene, en bred og dekkende tilnærming til spørsmålet om Norges utenriks- og nøytralpolitiske handlingsrom i kjølvannet av *Berlin*-affæren. Dette vil igjen belyse en ny og interessant dimensjon i spørsmålet om Norge og første verdenskrig.

Oppgavens bidrag til forskningen

Norske myndigheter utnyttet muligheten *Berlin*-affæren brakte med seg på en svært klok måte, og klarte dermed å ivareta handlingsrommet i etterkant av affæren. Hullet i nøytralitetsvernet, som ble blottlagt for verden fikk ingen direkte konsekvenser for Norges stilling som nøytral stat. Hvorvidt det hadde vært mulig å oppdage *Berlin* om lyskasteren på Agdenes hadde vært i bruk, eller om Major Ørstad hadde disponert patruljefartøyene annerledes blir spekulasjoner. Men når affæren var et faktum, og *Berlin* lå i Trondheim, viste norske myndigheter resolutt handlekraft. Norge utnyttet muligheten til å vise styrke og vilje til å stå opp mot Tyskland. Å internere 460 tyske sjømenn og et stort og kostbart skip, var et sterkt signal til stormaktene. Det hadde vært mulig å sende skipet tilbake til Tyskland etter bunkring av kull i Trondheim, og fremdeles argumentere for at man handlet i tråd med folkeretten. Dette ville etter min mening ha ført til to uheldige konsekvenser. For det første kunne det så tvil i Storbritannia om Norges vilje og evne til å ivareta nøytraliteten, og motstå tysk press, spesielt siden det i begynnelsen var mistanke om at *Berlin* var et moderskip for tyske ubåter som opererte i norske farvann (en klar og alvorlig krenkelse av nøytraliteten fra tysk side). For det andre hadde en avgjørelse om å ikke internere *Berlin* kunne hatt alvorlige konsekvenser for selve skipet. Britiske myndigheter ble informert om *Berlins* tilstedeværelse i Trondheim omtrent samtidig med norske myndigheter, sannsynligvis via konsulatet i byen. Om skipet hadde forlatt Trondheim etter noen dager ville britiske krigsskip med all sannsynlighet vært i stand til å konfrontere *Berlin* utenfor kysten. Spesielt om kapteinens påstand om maskinproblemer stemte. *Berlin* var en hjelpkrysser uten armering⁴, og en kamp mellom *Berlin* og britiske krigsskip ville ha ført til *Berlins* ødeleggelse.

⁴ En hjelpkrysser er vanligvis et passasjerskip, midlertidig ombygd til militære formål under krig for oppdrag som forsyning, mine-legging eller jakt på handelsskip.

Norske myndigheter håndterte selve interneringen også etter forholdene bra. De balanserte mellom et tilfredsstillende vakthold, samtidig som forholdene til de internerte forble gode nok til å unngå alvorlige hendelser. En del rømninger fant sted, uten at dette fikk noen konsekvenser for Norges stilling. Dette skyldes i all hovedsak at også britiske internerte rømte fra Norge. Britene ønsket dermed ikke å gjøre noen sak ut av tyske rømlinger fra *Berlin*. Eventuelle innstramninger ville ha konsekvenser også for engelskmennene. At så mange av *Berlins* besetningsmedlemmer valgte å forbli i Norge etter krigen, samtidig som man fikk skryt av Storbritannia for håndteringen av affæren, ser jeg som et testament på at norske myndigheter handlet korrekt. Når det gjelder sammenligningen med andre nord-europeiske nøytrale land mener jeg å ha identifisert klare likhetstrekk. Kildematerialet gir inntrykk av at Utenriksdepartementet drev omfattende informasjonsinnsamling i de aktuelle landene. Dette for å sørge for at Norge la seg på samme linje som resten av de nøytrale de nord-europeiske landene. . Likhetene inkluderer relativt mye frihet, muligheten for lønnet arbeid, utdanning, portofri korrespondanse hjem, permisjoner og like strafferammer ved rømningsforsøk. Det å ikke skille seg ut i interneringspolitikken som verken strengere eller mildere enn andre nøytrale må ha vært viktig.

Forsknings situasjonen

Det er skrevet en rekke bøker om temaet Norge og første verdenskrig, men få av disse er av senere dato. Først blant de eldre verkene som må nevnes er Wilhelm Keilhaus *Norge og Verdenskrigen* fra 1927.⁵ Til tross for bokens økonomiske hovedfokus er Keilhaus syn på det politisk uforberedte Norge, og høsten 1916 som et vannskille i krigen for Norges del, blitt stående i ettertid. Et annet verk som også må nevnes i denne sammenhengen er Johan Schreiners bok *Norsk skipsfart under krig og høykonjunktur 1914-1920* fra 1963.⁶ Dette verket fokuserer på sjøfart, og spesielt forholdet mellom Norge og Storbritannia på havet. Kapitlet om britisk kulleksport, og kull som pressmiddel er til dels relevant for denne oppgaven.

Noen verk skiller seg ut som særlig sentrale i forhold til oppgavens hovedproblemstilling. Først blant disse er Olav Ristes *The Neutral Ally* fra 1965. Hans framstilling av Norge som Storbritannias nøytrale alliert under krigen har stått, og forblir stående, som referansepunkt i all

⁵ Wilhelm Keilhau, *Norge og verdenskrigen* (Oslo, 1927).

⁶ Johan Schreiner, *Norsk Skipsfart under krig og høykonjunktur 1914-1920* (Oslo: Cappelen, 1963).

historieskrivning om temaet.⁷ Roald Bergs *Norge på egenhånd* fra 1995 tegner er svært godt og helhetlig bilde av norsk utenrikspolitikk i tiden opp mot krigsutbruddet, og oppsummerer forskningssituasjonen slik den har utviklet seg fram til bokens utgivelse.⁸ Boken er dermed uunnværlig i analysen av den utenrikspolitiske konteksten *Berlin*-affæren finner sted i. Tom Kristiansen og Rolf Hobsons *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905-1940* fra 2001, gjør for forsvarshistorien det Roald Berg gjør for den utenrikspolitiske historien. Nemlig å bidra med en forsvarspolitisk kontekst, og en oppsummering av tidligere forskning.⁹ Disse tre bøkene har dannet fundamentet for den historiske bakgrunnen i denne oppgaven.

Et annet verk som er mer begrenset i tema, og særdeles viktig for denne oppgaven, er Tor Jørgen Meliens hovedoppgave fra 1995, *Norsk sjømilitær nøytralitetshåndhevelse og beredskap under Den første verdenskrig*, omarbeidet til en publikasjon i 1995 kalt *Vakt og vern: marinen og kystartilleriet 1914-1918*.¹⁰ Som en av få historikere bruker Melien flere sider på *Berlin*-affæren, og spesielt dens konsekvenser. *Berlin*-affæren blir i denne sammenhengen karakterisert som en viktig vekker som avdekket flere mangler ved nøytralitetsvernet.

Når det gjelder nøytralitetens utfordringer og folkeretten, er det to bøker jeg vil trekke fram. Nils Ørviks *The Decline of Neutrality 1914-1941* fra 1953 (ny utgave i 1971) har tegnet et dystert bilde av nøytralitet som folkerettslig prinsipp på vikende front fra 1914 fram til dens endelige dødsleie under andre verdenskrig.¹¹ Uavhengig av om man sier seg enig i hans framstilling eller ikke, er hans gjennomgang av nøytralitetens utfordringer, spesielt knyttet til *weak power neutrality*, gjennomgripende for denne oppgave. Den andre boken er *The rights and duties of neutrals* av Stephen C. Neff fra 2000. Boken går detaljert gjennom utviklingen av nøytralitet som folkerettslig prinsipp, og fordelingen av rettigheter og plikter mellom nøytrale og krigførende.¹² Avsnittene om internering er spesielt viktige for denne oppgaven, men dekker utelukkende forhold

⁷ Olav Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War* (Oslo: Universitetsforlaget, 1965).

⁸ Roald Berg, *Norge på egen hånd: 1905-1920*, Norsk Utenrikspolitisk Historie, Bind 2 (Oslo: Universitetsforlaget, 1995).

⁹ Rolf Hobson and Tom Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905-1940*, vol. Bind 3. (Bergen: Eide, 2001).

¹⁰ Tor Jørgen Melien, *Vakt og vern: Marinen og kystartilleriet 1914-1918*, vol. 1/1995 (Oslo: Institutt for forsvarsstudier, 1995); Tor Jørgen Melien, *Norsk sjømilitær nøytralitetshåndhevelse og beredskap under den første verdenskrig* (Oslo: Hovedoppgave i historie, 1994).

¹¹ Nils Ørvik, *The Decline of Neutrality 1914-1941. With Special Reference to the United States and the Northern Neutrals*, 2d ed (London: F. Cass, 1971).

¹² Stephen C. Neff, *The Rights and Duties of Neutrals: A General History*, Melland Schill Studies in International Law (Manchester, UK ; New York, NY: Manchester University Press : Juris Pub, 2000).

i andre land. Historien om internering i Norge under første verdenskrig er i all hovedsak et uskrevet blad. Dette framstår noe paradoksalt, fordi internering og nøytralitet er to sider av samme sak. En nøytral stats fremste forpliktelse er å forhindre at krigførende makter kan benytte dens territorium til krigshandlinger, gjennom nøytralitetsvern. Konsekvensen av nøytralitetsbrudd skal i utgangspunktet være bortvisning, og i ytterste konsekvens internering, om en alvorlig krenkelse hadde funnet sted. En analyse av et av de mest inngripende pliktene Norge hadde under første verdenskrigen fortjener en plass i litteraturen.

Om kildene

Berlin-affæren etterlot seg et betraktelig kildemateriale. I Riksarkivet er det først og fremst Generalstabens og Utenriksdepartementets (UD) arkiver jeg har brukt. Disse har vært til stor hjelp i bakgrunnsarbeidet for denne oppgaven. Arkivmaterialet til Generalstaben dekker store deler av forsvarskorrespondansen mellom Kristiania og Trondheim, samt korrespondansen mellom Forsvarsdepartementet og Utenriksdepartementet. Arkivmaterialet til Utenriksdepartementet dekker rapporter og korrespondanse av interesse for utenriktjenesten fra resten av verden. Ikke overraskende ligger hovedtyngden her på Storbritannia og Tyskland, samt de små europeiske nøytrale, landene Sverige, Danmark og Nederland. Mange av avisutklippene brukt i denne oppgaven, fra perioden november 1914 til juni 1919 er også fra UDs arkiver.

Jeg har forsøkt å komme gjennom så mye som mulig av arkivmaterialet, men tidsbegrensninger gjorde at jeg måtte foreta et utvalg basert på titlene til de enkelte boksene. En rekke bokser fra Generalstaben, som primært (ifølge titlene) omhandler arkivmateriale knyttet til rene norske militære forhold uten tydelig relevans for interneringen av *Berlin*, er derfor valgt bort. Det er mulig at disse boksene også inneholdt informasjon om *Berlin*, men jeg ser det som høyst usannsynlig at ikke noe av denne informasjonen har vært nevnt i en eller flere av de tretten boksene jeg gikk gjennom.

Transkripsjonene av en rekke møter i Stortinget, først og fremst fra 1915 og 1916, har bidratt til viktige supplementer for å forstå regjeringens og Stortingets syn på hendelen, hva man visste og tenkte om saken, samt innsikt i debattene rundt *Berlin*-affæren. Disse transkripsjonene dekker et stort antall stortingsmøter, og utgjør et tusentalls sider, der de aller fleste ikke er av relevans for oppgaven. Jeg gjorde dermed et uvalgt og noe kan også ha utilsiktet ha blitt ekskludert.

En tredje kilde jeg har benyttet meg av er en artikkelserie trykt i *Dagsavisen* i perioden november til desember 1939, 25 år etter *Berlins* innseiling. Artikkelsen er interessant fordi det er den mest omfangsrike kilden til hvordan de internerte selv oppleve affæren, og gir dermed et unikt innblikk i livet om bord. Affæren er sett fra en offisers perspektiv, og representerer dermed ikke mannskapet som en helhet. Informasjonen er derfor forsøkt verifisert i de norske kildene i så stor grad om mulig.

Oppgaven bygger dermed på et utelukkende norsk kildefang som dekker et ørlite avsnitt av krigen som en helhet, og selv et lite avsnitt av de kildene som er tilgjengelig fra Norge. Jeg mener derimot å ha dekket kildebehovet som direkte angår *Berlin*-affæren, og interneringen av skipet og mannskapet, på en tilfredsstillende måte for en oppgave av dette omfanget. Når det gjelder den større kontekstualiseringen har jeg i stor grad benyttet meg av den etablerte historien gitt av sekundærlitteraturen. Alternativet hadde vært å utelukkende se på selve affæren og interneringen uten de større rammene, men jeg mener dette hadde gjort oppgaven mindre interessant å skrive, og desto viktigere; mindre interessant å lese.

Oppgavens disposisjon og tematiske avgrensning

Oppgaven har en tematisk heller enn en kronologisk struktur slik at de ulike dimensjonene og problemstillingene oppgaven dekker kan stå sammen. Jeg mener dette gir en bedre forståelse av affærens utvikling enn alternativet ville ha gjort. Oppgaven starter med en historisk bakgrunn som gjennomgår hovedtrekk i den norske utenrikspolitikken i perioden mellom 1905 og 1914. Særlig vektlagt er forholdet mellom Norge og stormaktene Tyskland og Storbritannia, og utviklingen av Norges nøytralpolitiske linje i perioden. I samme kapittel tar jeg for meg utviklingen av folkeretten og sjøretten, der spesielt nøytralitet og internering er vektlagt. Kapittel 3 tar for seg selve innseilingene, de øyeblikkelige reaksjonene, og beslutningen om å internere skipet. Oppmerksomheten *Berlin*-affæren fikk i norske og utenlandske aviser er også redegjort for i detalj. Jeg har i all hovedsak fokusert på det norske perspektivet i denne delen av oppgaven. Kapittel 4 tar for seg interneringen av skipet. Hvilke utfordringer interneringen bød på og hvordan utfordringene ble løst. Her har jeg forsøkt å inkludere mannskapet, så vel som norske myndigheters perspektiv. Kapittelet dekker valget av interneringsplass, vakt hold, rømninger og rømningsforsøk, disiplinære utfordringer, post og sensur, landlov, livet om bord, permisjoner, forsyninger og

arbeidet i nærområdet for mannskapet. Kapittel 5 sammenligner Norges internering av *Berlin* med interneringspolitikken i Danmark, Sverige og Nederland. Formålet med dette er å se hvorvidt Norge la seg på en strengere, tilsvarende eller mildere linje enn de andre nord-europeiske nøytrale landene når det gjelder interneringspolitikken. Av interesse i denne sammenhengen er hvorvidt Norges stiling som *nøytral alliert* til Storbritannia gjør seg gjeldene i behandlingen av de tyske internerte. Oppgaven avsluttes med en sammenfattende sluttvurdering.

Oppgavens relevans for skolen

Oppgaven omhandler en utfordrende og spennende tid i nyere norsk historie, der mye grunnlaget for det landet vi kjenner i dag ble lagt. Dette gjelder spesielt folkeretten og troen på internasjonalt samarbeid. Når det gjelder spesifikke kompetansemål er det spesielt det å kunne gjøre rede for de to verdenskrigene, og drøfte virkningene disse fikk for Norden og det internasjonale samfunnet, som dekkes i særlig grad. Videre gir denne oppgaven innsikt i hvordan verdenskrigen påvirket Norge, helt ned på lokalnivå. For Trondheims del gir oppgaven et eksempel på lokalhistorie i en større kontekst. Dette kan fungere som en interessant innledning til temaet første verdenskrig.

For min egen del som historielærer, har oppgaven vært et svært givende arbeid. Jeg har fått en langt dypere innsikt i innsamlingen og bruken av kilder i historieforskning, og ikke minst hvilke utfordringer dette bringer med seg. Dette er relevant for kompetansemålet «å identifisere og vurdere historisk materiale av ulik art og opphav som kilder, og bruke det i egne historiske framstillinger». ¹³ Å la elevene selv jobbe med kilder som en del av undervisningen ser jeg på som en svært god måte å fremme analytisk evne og historisk interesse.

¹³ Kompetansemål og elementer fra den generelle delen av læreplanen er hentet fra Utdanningsdirektoratets nettsider: <http://www.udir.no/>. Hentet 10. mai 2015.

Kapittel 2. Historisk bakgrunn.

Hovedtrekk i norsk utenrikspolitikk

Verdenskrigen kom overraskende på alle, men Norge hadde i motsetning til fleste de andre europeiske landene en svært kort utenrikspolitisk historie å forholde seg til. Da Norges første utenriksminister etter unionsbruddet skulle framlegge Norges utenrikspolitiske kurs for Stortinget i 1905 falt ordene: «Vi vil ingen udenrikspolitikk have».¹⁴ Det Jørgen Løvland mente med dette var en fortsettelse av ideene og strømmingene fra 1890-årene, og kan sammenfattes med Bjørnstjerne Bjørnsons krav om et «udenrigsministerium uden udenrikspolitikk».¹⁵ Det han hadde i tankene var at Norges utenrikspolitikk skulle være å holde landet utenfor «deltagelse i de kombinationer og alliancer, som kan drage os ind i krigseventyr sammen med nogle af de europæiske krigerstater».¹⁶ Altså en streng nøytralitetspolitikk og en avsmak for stormaktspolitikk.¹⁷ I samme tale fortsetter Løvland med:

Men netop dette at hævde og bevare neutraliteten, at holde sig neutral ikke alene under krig, men ogsaa i fredens dage, holde sig neutral lige overfor de politiske kombinasjoner mellem magterne - det er en meget væsentlig udenrigspolitik. [...] det maa betyde dette, at vi skal føre en meget kraftig udenrigspolitik [...] den kræver aarvaagenhed, den kræver daglig paapasselighed, og den kræver indflydelse.¹⁸

Dette er grunnlaget for det Olav Riste kaller *classic Norwegian neutralism*.¹⁹ Politikken kan ses på som et resultat av en følelse av å befinne seg i en geografisk periferi, samt et klart ønske om å bygge landet gjennom et fokus på næringsliv. Til tross for at forholdet mellom stormaktene i perioden 1905-1914 ble gradvis mer spent, var Norges utenrikspolitikk i perioden først og fremst en «formidler og løftestang» for landets næringsliv. Tradisjonelt diplomati skulle ta et steg tilbake.

¹⁴ Berg, *Norge på egen hånd*, 53; Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, 29.

¹⁵ Berg, *Norge på egen hånd*, 53.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, 29.

¹⁸ Berg, *Norge på egen hånd*, 53.

¹⁹ Olav Riste, *Norway's Foreign Relations: A History* (Oslo: Universitetsforlaget, 2005), 76.

Landet skulle kunne ha tradisjonelle ambassadører i et fåtall hovedsteder, viktigst av disse var London.²⁰

Storbritannia hadde en spesiell plass i Norsk utenrikspolitikk og næringsliv, og denne spesielle plassen var ikke uproblematisk. På grunn av avhengigheten av havet, importen av kull og redskaper til fiske, samt tilgangen til britiske havner verden over, var Norge bundet til Storbritannia på en måte som kraftig begrenset Norges handlefrihet. Båndene til Tyskland var også sterke, men av en annen karakter. Tyskland var blitt et land der mange nordmenn tok utdanning, og det ble uttrykt bekymring i britiske kretser for den pro-tyske holdningen disse studentene tok med seg hjem til Norge.²¹ I tillegg kom en sterk kulturell tilknytning. Den norske kunstner- og forfattereliten, deriblant Ibsen, Munch, Bjørnson, Lie og Hamsun, fant inspirasjon i Tyskland. Påvirkningen gikk også den andre veien, og norsk og skandinavisk kunst, musikk og litteratur ble populært i Tyskland. Skandinavia ble en kilde til inspirasjon, der ikke minst naturen og landskapet lokket tyskere til Norge.²² Keiser Wilhelms yacht *Hohenzollern* ble et årlig syn i norske fjorder.²³ Tyskland hadde også de siste tiårene før krigsutbruddet gått forbi Storbritannia som Skandinavias viktigste handelspartner, først og fremst med ferdigproduserte industrielle varer. Storbritannia forble derimot den desidert viktigste eksportøren av drivstoff, og da spesielt kull.²⁴ Dette skulle vise seg å bli svært viktig i krigsårene.

Norges forhold til Storbritannia kan sies å være resultatet av en utvikling over en hundreårsperiode. Opinionsen overfor Storbritannia var ikke utelukkende positiv. Et spor av mistillit, om ikke ren mistro, kom jevnlig til overflaten. Storbritannias bombardement av København under Napoleonskrigene, og brutaliteten under Boerkrigen var noe man hadde merket seg.²⁵ Under stortingsdebatten om konsesjonslovene²⁶ ble Storbritannias framferd i Sør-Afrika etter de hadde sikret seg kontroll over gullgruvene, brukt som skrekkeeksempel.²⁷ Samtidig var det

²⁰ Berg, *Norge på egen hånd*, 55–57; Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, 75–77.

²¹ Patrick Salmon, *Scandinavia and the Great Powers, 1890-1940* (Cambridge, U.K. ; New York, N.Y: Cambridge University Press, 1997), 49.

²² *Ibid.*, 41–43.

²³ Berg, *Norge på egen hånd*, 185.

²⁴ Salmon, *Scandinavia and the Great Powers, 1890-1940*, 42.

²⁵ Roald (red.) Berg, *Selvstendig og beskyttet: det stormaktsgaranterte Norge fra krigkrigen til NATO* (Bergen: Fagbokforlaget, 2008), 40.

²⁶ Konsesjonslovene (1907) og «panikkloven» (1906) hadde som hensikt å begrense kontrollen utenlandske investorer hadde over norsk vannkraft. Man skulle trygge «landets økonomiske uavhengighet» ved å sørge for at eierskapet over fossene tilbake falt staten etter høyst 80 år. Berg, *Norge på egen hånd: 1905-1920*, 105-106

²⁷ Berg, *Selvstendig og beskyttet: det stormaktsgaranterte Norge fra krigkrigen til NATO*, 40.

Storbritannia som på mange måter garanterte Norges uavhengighet og sikkerhet. Integritetstraktaten av 1907 ble signert av Tyskland, Russland, Frankrike og Storbritannia, der de forpliktet seg til å respektere Norges territoriale integritet. Men det var i bunn og grunn kun Storbritannia som hadde klare egeninteresser i å forsvare Norge mot de andre stormaktene. Valget av prins Carl av Danmark som Norges konge, brakte også en britisk dronning med seg. Håpet var at dette skulle styrke båndet til Storbritannia og den britiske garanti. Thor Von Ditten oppsummerte kongevalget med å si «[...] Gud fri os ialfald fra at faa onkel Eddy mot oss»,²⁸ her snakker han om den britiske kong Edward. Det var tydelig i samtidens oppfatning at Storbritannia på godt og vondt holdt Norges økonomiske og politiske skjebne i sine hender.

Nordsjøen og «den store sjøkrig»

Den britiske garanti hvilte på dominerende britiske sjøstridskrefter. Men Storbritannias enestående dominans på havet var ikke like absolutt som den hadde vært i mesteparten av perioden mellom avslutningen på Napoleonskrigene og utbruddet av første verdenskrig. Løvland påpeker alt i 1906 at:

Man ser jo paa alt at den tyske og engelske Politik regner med at den store Sjøkrig som en Fremtidsmulighed, og da ligger norske Havne (Kr.sand eller Flekkefjord) på Toppen af en Vinkel, hvis Ben spriker til Kiel og Wilhelmshafen paa den ene og Portsmouth og den paatænkte engelske Nordsjøhavn paa den anden side.²⁹

Det er akkurat framtoningen av denne «store sjøkrig» som førte til at hjelpekrysseren *Berlin* ankom Trondheim i november det første krigsåret. På samme måte som Storbritannia var en sjømakt, var Tyskland primært en landmakt uten noen lang marinetradisjon.³⁰ Ønsket om å sikre Tyskland en friere hånd i verdenspolitikken er ofte sett på som hovedgrunnen til at Tyskland startet sitt ambisiøse flåteprosjekt, under ledelse av admiral Tirpitz, på midten av 1890-tallet. Betraktelige deler av tyske forsvarsutgifter ble i perioden opp til 1912 brukt til å bygge en flåte av tunge slagskip med mål om å konfrontere Storbritannia på havet. Om dette ikke var mulig ønsket Tyskland i alle

²⁸ Ibid.

²⁹ Berg, *Norge på Egen hånd*, 68.

³⁰ Karl Erik Haug, *“Falls Norwegen auf die seite unserer feinde tritt”*: *Det tysk-norske forhold fra sommeren 1916 til utgangen av 1917* (Trondheim: Hovedoppgave i historie, 1994), 82.

fall å påføre The Royal Navy så store tap at de ville miste sin dominerende posisjon, den såkalte risikoteorien.³¹ Riktignok klarte Tyskland aldri å komme i nærheten av den 1 til 1.5 raten i styrkeforholdet, mellom britiske og tyske slagskip som Tirpitz så for seg. Men den tyske Nordsjøflåten var uansett en formidabel kraft i lys av sin tilstedeværelse. Kappløpet ble formelt avsluttet av Tyskland i 1913, og ved krigsutbruddet hadde det britiske forspranget økt noe.³² Storbritannia hadde vist seg villig til å bevilge det som trengtes av ressurser for å slå Tyskland i marinekappløpet.

Om det i de innledende fasene av krigen skulle komme til et oppgjør mellom den tyske Nordsjøflåten og The Royal Navy om kontrollen over Nordsjøen, var det ikke utenkelig at norske kystområder kom til å bli krigsskueplass. Enda mer skremmende for norske myndigheter var frykten for å bli okkupert med hensikt å bygge marinebaser og støttepunkt langs kysten.³³ Siden den norske nøytraliteten var godt kjent blant de europeiske stormaktene, var spørsmålet først og fremst hvorvidt de ville tillate Norge å forbli nøytral. Man fryktet et ultimatum fra en eller begge av stormaktene. Fra et analytisk perspektiv kan vi skille mellom to alternativer. En invasjon av Norge i den innledende fasen av krigen, som en del av en predefinert hemmelig krigsplan (jf. Schlifenplanen), eller som en reaksjon på krigens utvikling, eller Norges politiske handlinger.³⁴ Med ettertidens øyne, og med tilgang til britiske og tyske kilder kan vi se at sannsynligheten for en invasjon av Norge var mer illusorisk enn reell. Først i 1917 ble det utarbeidet operasjonsplaner for et angrep på Norge fra tysk side, og da stilte den tyske generalstaben på mange måter med blanke ark.³⁵ De tyske planene for en sjøkrig mot Storbritannia inkluderte ingen preventive angrep på Norge, selv om dette framstod som et skremmende scenario for britene.³⁶ Å selv okkupere Sørlandskysten var også et alternativ diskutert blant britiske militære myndigheter. Det var to forhold som talte for en slik aksjon. For det første ville det hindre Tyskland fra å selv okkupere norskekysten. For det andre håpet blant annet Churchill, at man gjennom en invasjon av Danmark og Norge kunne åpne en ny front mot Tyskland i nord, og dermed lette noe av presset fra

³¹ Ibid., 84.

³² Christopher M Clark, *How Europe Went to War in 1914*. (London: Allen Lane, 2013).

³³ Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, 34.

³⁴ Eksempler på dette kunne ha vært britiske reaksjoner på norsk handel med Tyskland, eller tyske reaksjoner på norske innskrenkninger som eksempelvis ubåtresolusjonen.

³⁵ Haug, *"Falls Norwegen auf eie seite unserer feinde tritt": det tysk-norske forhold fra sommeren 1916 til utgangen av 1917*, 79–81.

³⁶ Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, 34.

vestfronten.³⁷ Norskekysten hadde vært i britiske tanker lenge. Under forhandlingene av integritetsavtalen i 1907 gjorde Storbritannia det klart at de godt kunne være med på å garantere Norges territoriale integritet, men å garantere Norges nøytralitet var de ikke villige til å påta seg.³⁸ Dette var en nøytralitet Storbritannia fryktet å måtte bryte om krigen mot Tyskland skulle komme.

Forsvaret og nøytralitetsvernet

Årene for krigsutbruddet i 1914 var preget av «en akselererende militarisering av internasjonal politikk».³⁹ Spesielt anstrengende måtte det ha vært for Norges del i juli 1911. Tilstanden mellom allianseblokkene generelt, og Tyskland og Storbritannia spesielt, var på randen av åpen konflikt i forbindelse med den andre Marokkokrisen. Samtidig oppholdt store deler av den tyske Nordsjøflåten seg i norske fjorder.⁴⁰ Hadde Marokkokrisen ført til krig kunne noen av de første skuddene blitt avfyrt i norske farvann.⁴¹ Denne krisen illustrerte for alvor at Norge ikke lengre var et land i periferien av europeisk stormaktspolitikk, men risikerte å befinne seg farlig nær fronten om den «store sjøkrig» braket løs. Krisen fikk direkte følger for bevilgningene til forsvaret, og særlig marinen. Det som fikk navnet «Flåteplanen av 1912» var en relativ stor ekstrabevilgning til forsvaret på 20 millioner kroner til innkjøp av to nye panserskip, en ubåt og nytt materiell til en rekke av landets marinestasjoner.⁴² I tillegg omorganiserte man sjøforsvaret med sikte på et mer effektivt nøytralitetsvern. Dette førte til at i det krigen brøt ut to år senere, hadde man klare planer å forholde seg til, lignende omorganiseringer fant sted i hæren. Den siste vesentlige forandringen før krigen var en forlengelse av tjenestetiden i marinen fra 6 måneder til et år.⁴³ Det er utenfor oppgavens rammer å komme med en detaljert gjennomgang av det norske forsvaret, marinen og festningsartilleriet i perioden opp mot 1914, og det finnes flere tilgjengelige arbeider om akkurat dette.⁴⁴ En kort oppsummering av de lokale forholdene i Trøndelag, og da spesielt i innseilingen

³⁷ John Keegan, *The First World War* (New York, N.Y.: Vintage, 2000), 215, 236–7.

³⁸ Berg, *Norge på egen hånd*, 78.

³⁹ Hobson and Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905-1940*, Bind 3, 79.

⁴⁰ Keilhau, *Norge og verdenskrigen*.

⁴¹ Paul G. Vigness, *The Neutrality of Norway in the World War* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1932), 13.

⁴² Melien, *Vakt og vern: marinen og kystartilleriet 1914-1918*, 1/1995:16–17; Hobson and Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905-1940*, Bind 3, 55–67.

⁴³ Keilhau, *Norge og verdenskrigen*, 4.

⁴⁴ Melien, *Norsk sjømilitær nøytralitetshåndhevelse og beredskap under den første verdenskrig*; Melien, *Vakt og vern: marinen og kystartilleriet 1914-1918*.

til Trondheim er uansett hensiktsmessig for å forstå hva det var *Berlin* klarte å unngå da de seilte inn til Trondheim. Agdenes festning bestod av tre ulike avdelinger på Bettingen, Hysnes og Hambora. Anlegget var totalt bevæpnet med 16 kanoner av ulike størrelser, i tillegg til en lyskasteravdeling og en rekke bevoktningsfartøy.⁴⁵ Natten *Berlin* seilte inn var det dårlig vær med snø og vind. De små patruljebåtene måtte derfor holde seg i havn, og det var kun ett litt større patruljefartøy tilgjengelig denne natten. I tillegg var lyskasteren slått av for å spare drivstoff. Gjennom denne bevoktningslinjen klart *Berlin* å komme seg ubemerket gjennom.⁴⁶

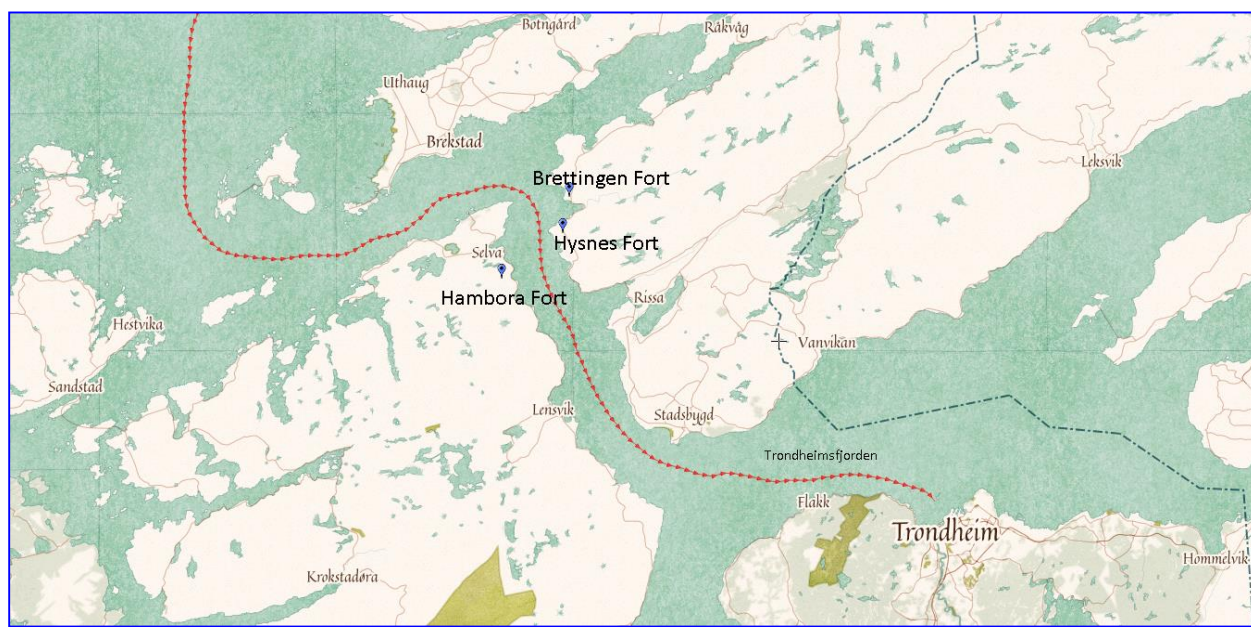

Figure 1. Agdenes befestninger og *Berlins* rute inn til Trondheim 21. november 1914.⁴⁷

Nøytralitet, folkerett og sjørett

Nøytralitet er en tilstand der en tredjepart erklærer sin intensjon om å være ikke-deltakende, og upartisk i en konflikt mellom to andre parter. Tilstanden innebærer et sett med rettigheter og forpliktelser.⁴⁸ Nøytralitet som et folkerettslig prinsipp kan dermed ses på som en rett, som

⁴⁵ Melien, *Norsk sjømilitær nøytralitetshåndhevelse og beredskap under den første verdenskrig*, 155–156; Melien, *vakt og vern: marinen og kystartilleriet 1914-1918*, 1/1995, 58.

⁴⁶ Figure 1. Kart over innløpet til Trondheimsfjorden og Agdenesfestninger, med *Berlins* rute inntegnet.

⁴⁷ Selvtegnet kart ved hjelp av kart software, basert på beskrivelsene i Melien, *Vakt og Vern: marinen og kystartilleriet 1914-1918*.

⁴⁸ Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, 17.

regulerer sameksistensen mellom land i krig og land i fred.⁴⁹ Folkeretten slik den sto i 1914 var et resultat av en lang prosess.⁵⁰ Frem til avslutningen på Napoleonskrigene var forholdet mellom nøytrale- og krigførende makter i all hovedsak basert på *ad hoc* løsninger. Disse kunne variere fra krig til krig, og fra aktør til aktør. Dette førte til svært vilkårlige forhold på havene, og handelsfartøy var ofte utsatt. Om det var en stormakt på nøytral side, og om man var villig til å presse gjennom nøytrales rettigheter gjennom væpnet nøytralitet, kunne handelen i stor grad foregå som vanlig under krigen.⁵¹ Var det derimot kun småstater på nøytral side, var ofte disse gjenstand for alvorlige krenkelser fra krigførende stormakter.⁵² Starten på en kodifisering av, og juridisk tilnærming til, nøytrale rettigheter og plikter, kan sies å være i 1793 da Washington administrasjonen satte fram en «proclamation of neutrality». Dette var på mange måter starten på nøytralitet som et politisk skapelsesverk, en upartisk og passiv nøytralitet, og en nøytralitet bygd på lover. Denne deklarasjonen var viktig fordi den i tillegg til å kodifisere nøytrales rettigheter også kodifiserte de nøytrales plikter. I tillegg til å være upartisk (*impartiality*), var den viktigste plikten å forhindre at krigførende makter brukte nøytralt territorium til krigshandlinger eller forberedelse til krigshandlinger.⁵³

Napoleonskrigene åpnet øynene til de europeiske småstatene. Forsøk på nøytralitet under krigene hadde stort sett slått feil, og i den moderne verden var de i stormaktenes nåde på en måte de ikke hadde forestilt seg. Nøytralitet som et folkerettslig prinsipp hadde vært i en tidlig utviklingsfase og visst seg som en utilstrekkelig beskyttelse for småstater. Paris-erklæringen av 1856 kodifiserte en lang rekke *de facto* rettigheter, spesielt knyttet til nøytral handel under krig, og ble i samtiden sett på som en stor suksess.⁵⁴

Også verdt å nevne er den andre Haag-konferansene av 1907, og London-erklæringen av 1908-1909. Igjen var det varehandel, og spesielt hvilke varer som skulle klassifiseres som kontrabande som var det mest kontroversielle området. Resultatet av utviklingen var en nærmest fullstendig kodifisering av nøytralitet som folkerettslig prinsipp. Dette regelverket var bygget på

⁴⁹ Neff, *The Rights and Duties of Neutrals*, 1.

⁵⁰ Thorvald Boye, *Haandbok i folkeret* (Kristiania: Grøndahl, 1918); Ørvik, *The Decline of Neutrality 1914-1941. With Special Reference to the United States and the Northern Neutrals*; Neff, *The Rights and Duties of Neutrals*.

⁵¹ Neff, *The Rights and Duties of Neutrals*, 71–73.

⁵² Ørvik, *The Decline of Neutrality 1914-1941. With Special Reference to the United States and the Northern Neutrals*, 14–15.

⁵³ *Ibid.*, 18–23.

⁵⁴ Neff, *The Rights and Duties of Neutrals*, 97–98.

en bred konsensus, selv om det ikke var ratifisert av alle.⁵⁵ London-erklæringen fylte noen av hullene i Haag-konvensjonen angående nøytralitet og krig på havet.⁵⁶ Utviklingen fra 1856, og fram til 1909 resulterte i omfattende og komplekst regelverk, men det var i stor grad uprøvd i det verdenskrigen brøt ut i 1914.

I forhold til denne oppgavens problemstillinger er det først og fremst den XIII Haag-konvensjonen, og noen av dens 31 artikler som er viktig å redegjøre for i detalj.⁵⁷ Et viktig og kontroversielt tema var bruken av nøytrale sjøområder av krigførende nasjoner. Ansvarer lå i all hovedsak på de krigførendes skuldre. Riste sier følgene om bruken av nøytralt farvann:

...Abstain from violations of neutrality in neutral water is absolute. The corresponding neutral duty to prevent such violation, however, has *physical limits* and may therefore be said to exist 'only to the degree that it can be known and discharged'.⁵⁸

Det var også et skille mellom aktiv bruk av nøytralt farvann, og passasje gjennom nøytralt farvann, der det sistnevnte var tillatt. Det var med andre ord kun et forbud mot å bruke nøytralt farvann til krigsoperasjoner. Et annet poeng som i løpet av krigen til stadighet ble trukket fram var et forbud mot å utstyre (fitting out or arming) krigførende fartøy i nøytralt farvann. Artikkel 12 sier at et krigførende skip ikke kan bli værende i nøytralt farvann lengre enn 24 timer, bortsett fra tilfeller nevnt i artikkel 14. Denne artikkelen åpner for at et krigførende fartøy kan forbli lengre om skade eller vær forhindrer dens avgang. Ingen krigsforsyninger eller ammunisjon kan tas om bord i nøytralt farvann eller havner, men skipet kan ta ombord ikke-krigsrelaterte forsyninger som kull. Mat og vann kan tas om bord, til et nivå som muliggjør en reise til nærmeste hjemlige havn. Artikkel 24 sier at om et krigførende skip ikke er i stand til eller villig til å forlate en nøytral havn i løpet av det angitte tidsrommet, er den nøytrale makten pliktig til å internere skipet ved å gjøre det ute av stand til å forlate havnen for resten av krigen. Kapteinen på skipet er pliktig til å legge til rette for dette. Mannskapet skal interneres enten på skipet, på land eller på et annet skip. Mannskapet kan pålegges de restriksjoner som er sett på som nødvendige for å sikre interneringen.

⁵⁵ Ørvik, *The Decline of Neutrality 1914-1941. With Special Reference to the United States and the Northern Neutrals*, 34.

⁵⁶ Neff, *The Rights and Duties of Neutrals*, 127–137.

⁵⁷ Den XIII konvensjon er tilgjengelig i sin helhet på Yale Law School sine hjemmesider via The Avalon Project.

⁵⁸ Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, 20.

Offiserer kan under æresord få bevege seg utenfor interneringsstedet, men må holde seg innenfor det aktuelle landet.

Overhuset i Storbritannia valgte å ikke ratifiserte Haag-konvensjonen om sjønøytralitet og London-deklarasjonen, når disse kom opp til votering i 1911. Uten verdens viktigste sjønasjon så andre nasjoner liten vits i å selv ratifisere den.⁵⁹ Det lyktes altså ikke å få til en juridisk bindende avtale, men konvensjonene hadde til tross for dette en verdi. Arbeidet gjort i 1907 og 1909 representerer til en viss grad en konsensus blant sjønasjonene. Selv uten ratifisering dannet konvensjonene en *code-of-conduct*. I krigen mellom Italia og Tyrkia i 1911 fulgte de nøytrale landene rettighetene og pliktene satt fram i konvensjonene og deklarasjonen. Tendensen fortsatte under verdenskrigen, da de nøytrale landene valgte å følge rettighetene og pliktene, i håp om at de skulle gi en viss beskyttelse.⁶⁰ Verdenskrigen presset folkeretten og nøytraliteten til det ytterste. Den økonomisk krigføringen skulle gå hardt utover de nøytrale småstatene i Europa, og konsensusen etablert i perioden før krigen. Nils Ørvik oppsummerer første verdenskrigs påvirkning som:

Piece by piece the whole body of neutrality legislation crumbled, until at the end the war, the bare backbone of the skeleton was left. This was the old compromise between belligerents and neutrals based on hard facts and naked realities.⁶¹

Internerings

Internerings kan defineres som en nøytral forpliktelse til å anholde soldater og sjømenn fra krigførende nasjoner som krenker det nøytrale landets territorielle integritet, eller som forblir på nøytralt territorium lengre enn folkeretten åpner for. Da krigen brøt ut i 1914 var regelverket for internerings begrenset, nytt og i stor grad uprøvd. Nøytrale nasjoner måtte derfor i stor grad selv finne løsninger på problemene og utfordringene etterhvert som de dukket opp. Den fransk-prøyssiske krigen (1870-1) ga de første eksemplene på internerings i nøytrale land i en moderne krig. Både Belgia og Sveits fikk merke presset da franske tropper under tilbaketrekning var på vei over deres respektive grenser. Bismarck ga klar beskjed om at hvis ikke de franske troppene ble

⁵⁹ Neff, *The Rights and Duties of Neutrals*, 142.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ørvik, *The Decline of Neutrality 1914-1941. With Special Reference to the United States and the Northern Neutrals*, 39.

avvæpnet og internert i det de krysset grensen kom tyske tropper til å forfølge franskmennene. Denne konflikten var kort i varighet, og de 80.000 franske soldatene som ble internert i Sveits var der kun i 8 uker (den franske hæren på vei mot Belgia kom aldri så langt).⁶² Konflikten illustrerte uansett behovet for et internasjonalt anerkjent regelverk slik at nøytrale stater hadde noe konkret å forholde seg til. Utviklingen kom et stykke på vei i 1874 med Brussel-prosjektet, som var et sett med avtaler uten juridisk binding. Her ble nøytrales plikter til å forhindre transitt av krigførende hærer ved å internere de, fastslått.⁶³ Utviklingen kom et stykke videre med Haag-konvensjonen av 1899, med noen viktige tillegg i 1907. Disse skulle vise seg mangelfulle i forhold til de mange ulike situasjonene som skulle oppstå i det krigen brøt ut i 1914. Krigen krevde en evne hos de nord-europeiske nøytrale landene til å improvisere løsninger, og tolke regler etter hvert som nye utfordringer oppsto.⁶⁴ Når den norske regjeringen ble satt på prøve i forbindelse med *Berlin*-affæren i 1914 sto man på bar bakke, både politisk og juridisk.

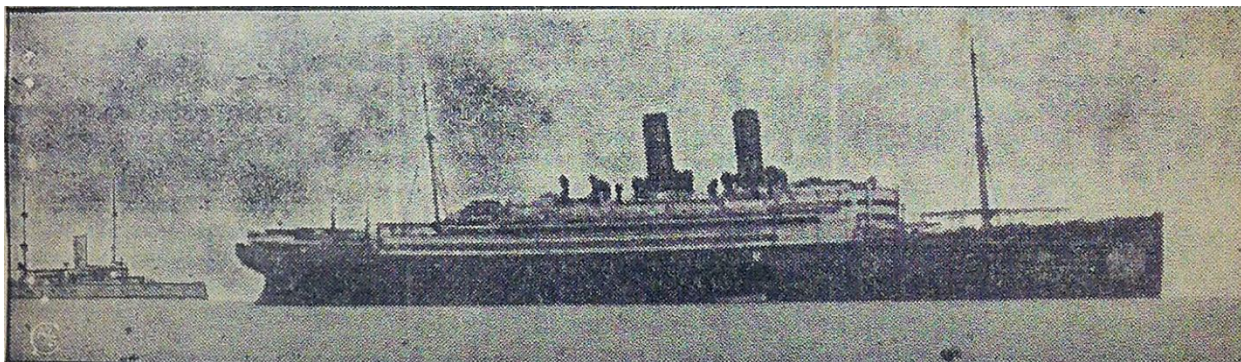
⁶² Susanne Wolf, *Guarded Neutrality: Diplomacy and Internment in the Netherlands during the First World War*, *History of Warfare*, volume 86 (Leiden ; Boston: Brill, 2013), 13–14.

⁶³ Neff, *The Rights and Duties of Neutrals*, 104.

⁶⁴ Wolf, *Guarded Neutrality*, 13.

Kapittel 3. «Festningen, der sov»

Spørsmålene dette kapittelet stiller er hvordan norske myndigheter vurderte *Berlin*-affæren de første dagene etter innseilingen. Hvilket handlingsrom mente beslutningstakerne at landet hadde, og hvordan påvirket pressens kritiske dekning dette handlingsrommet. I hovedtrekk konkluderer kapittelet med at etter affæren ble kjent, var prioritene for norske myndigheter å vise resolutt handlekraft. Samtidig var affæren en mulighet for å vise at man tok nøytralitetsforpliktelsene alvorlig. Gjennom å gjøre dette håpet norske myndigheter å beholde så mye som mulig av det politiske handlingsrommet. For Norges del var å ikke internere skipet aldri noe reelt alternativ. Alle påstandene fra kapteinens side om kullmangel og maskinproblemer ble avskrevet. Det umiddelbare spørsmålet var hvorfor skipet ikke hadde blitt oppdaget. Major Ørstad, kommandanten på Agdenes festning ble forsøkt uthengt som sydebukk av blant annet forsvarsministeren. Forsvarsministeren på sin side fikk hard medfart i pressen, og på Stortinget for valgene han hadde tatt i forkant av affæren. Kritikken gikk på bevilgningene til patruljefartøy og lyskastere ved kystfestningene. På grunn av presset etter innseilingen ble ytterlige midler bevilget til kystfestningene, og nye retningslinjer innført for krigshavnene. Norsk presse var forsiktig med å omtale *Berlin* i begynnelsen. Forsvarsdepartementet hadde ved krigsutbruddet oppfordret norsk presse til å ikke kommentere forhold som angikk fremmede skip i norske havner og farvann. Dette må antas å være hovedgrunnen til den forsiktige dekningen. Derimot ble forholdene på Agdenes ble grundig dekket og kritisert i pressen. Denne kritikken førte til at Forsvarsdepartement så seg nødt til å gjøre noe.

Panserkrysseren *Harald Haarfagre* ved siden av *Berlin* ved Trondheim havn. Aftenposten 20. november 1914

Berlins ankomst til Trondheim kom som en stor overraskelse på byens innbyggere, så vel som de lokale militære myndighetene. Etter at fortene og patruljebåtene på Agdenes var passert var det kun en torpedobåt tilgjengelig i Trondheim om morgenen 16. november. Det var denne som ble sendt ut for å møte den anløpende hjelpekrysseren. En telefon ble tatt fra kommanderende admirals Dawes kontor til Utenriksdepartementet klokken 12 med beskjeden «*Tysk hjelpekrysser "Berlin" ankom i morrest til Bergen og vekslet salut med festningen [...]*»⁶⁵. 25 minutter senere kom det en oppklarende telefon der det ble sagt «*Det er til Trondhjem og ikke Bergen at den tyske hjelpekrysser "Berlin" er ankommet*».⁶⁶ Blant landets øverste leder må det ha hersket forvirring om hvor skipet befant seg de første timene. I Trondheim havn hadde det vært stor aktivitet helt siden byen ble vekket av salutten. Torpedobåten *Skrei*, under ledelse av kaptein Dahl kom opp mot *Berlin* med torpedorørene klare, usikre på hva som ville møte de. Hjalmar Riiser-Larsen var ombord på *Skrei* denne morgenen. Ifølge hans biografi hadde *Berlin* kanonene klare i det de seilte inn i havnen, men valgte å dekke disse til da de så *Skrei* komme opp mot skipet. En fallrepstrapp ble senket ned straks skipet hadde ankret opp og kaptein Dahl var den første nordmannen ombord på *Berlin*. Ikke lenge etter var også general Spørck, kommandanten for 5. brigade i Trondheim, og den øverste militære lederen i området kommet seg til skipet, og overtok ansvaret.⁶⁷

I et telegram fra forsvarsminister Holtfodt, sendt til general Spørck, mottatt rundt klokken fire på ettermiddagen, blir det gjort klart at det meste av den politiske- og militære ledelsen i landet var underrettet om situasjonen. I telegrammet kom det fram at det etter konferanse mellom forsvarsministeren og utenriksministeren var bestemt at *Berlin* måtte forlate Trondheim havn innen 24 timer, og deretter forlate norsk territorium. Alternativet var desarmering og internering. Holtfodt ba om å holdes oppdatert på situasjonen, og at ved en eventuell avgjørelse skulle han informeres snarest.⁶⁸ I et lengre telegram fra kommanderende admiral Dawes til general Spørck sendt klokken 11 på kvelden 16. november, ble det formidlet en omfattende ordre om hvordan interneringen skulle finne sted. Denne ble tilsynelatende fulgt til punkt og prikke når skipet skulle interneres neste dag. Skipet skulle anvises til en sikker fortøyningsplass. Alle våpen skulle gjøres ubrukelig, ved å fjerne essensielle deler, i tillegg til reservedeler. Håndvåpen skulle bringes i land, i tillegg til mitraljøser, og eventuelt miner. Hovedmaskinen skulle gjøres ubrukelig ved å fjerne

⁶⁵ Håndskrevet transkripsjon av telefonsamtale. RA/S-2259/Ds/L5533

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Hjalmar Riiser-Larsen, *Femti år for kongen* (Oslo: Gyldendal, 1957), 58–60.

⁶⁸ Forsvarsminister Holtfodt i telegram til 5. Brigade. RA/S-2259/Ds/L5533

viktige deler, og radio-telegrafene skulle ned-rigges. Mannskapet skulle behandles etter artikkel 24 (jf. Haag-konvensjonen av 1907) når det gjaldt innkvartering. Kapteinen fikk, om han ønsket det, fremdeles beholde kommandoen over skipet, noe han valgte å gjøre.

Interneringsen

Haag-konvensjonen åpner derimot for en rekke muligheter for å utvide tiden *Berlin* kunne ligge i Trondheim havn uten å interneres. Ingenting i kildematerialet tyder derimot på at noe slikt i det hele tatt ble diskutert, og telegrammet fra Holtfodt til 5. bridge etterlater lite tvil om at man skulle forholde seg til de 24 timene. I all hovedsak var det viktigste for norske myndigheter, når affæren hadde inntruffet, og stod på trykk i aviser verden over, å vise handlekraft. Internering var som nevnt tidligere et relativt nytt fenomen internasjonalt, og helt nytt for Norges del. «[vi] staar overfor forhold, som var os alle sammen ganske ukjent. Vi hadde intet erfaring, intet at holde os til fra andre land». kommenterte forsvarsminister Holtfodt for Stortinget i april 1915.⁶⁹ Umiddelbart valgte regjeringen å tolke Haag-konvensjonen så bokstavelig som mulig, i den tro at dette ikke skulle føre til noen reaksjoner fra hverken Storbritannia eller Tyskland. Regjeringens prioriteter var ifølge Holtfodt:

Her maatte handles saaledes, at der hverken under krigen eller efter krigen kunde opstaa noget som helst betænkelig forhold for Norges vedkommende likeoverfor hverken Tyskland eller England.⁷⁰

Handlingen norske myndigheter valgte var altså en streng reaksjon overfor Tyskland, som hadde Storbritannias fulle støtte. Tyskland hadde ifølge norske myndigheter krenket norsk nøytralitet, og forblitt lengre i Trondheim enn folkeretten tillot. Norge kunne derimot ha valgt en annen linje. Dette av hensyn til forholdet til Tyskland, for å unngå kostnadene som interneringen nødvendigvis ville by på, eller for å hevde at *Berlin* ikke hadde brutt nøytraliteten, og med det redusere hele affæren til skip som søkte nødhavn. Folkeretten åpner for flere mulige veier norske myndigheter kunne ha valgt for å slippe skipet fri, etter en begrenset periode i Trondheim. For det første er det diskuterbart om *Berlin* brukte norske farvann til krigsoperasjoner, jf. artikkel 5 av konvensjonen.⁷¹ Siden skipet ikke ble oppdaget i norske farvann før det var i havn, hadde heller

⁶⁹ Møte for lukkede dører, Stortinget, 22. april 1915.

⁷⁰ Forsvarsminister Holtfodt til Stortinget, 22. april 1915.

⁷¹ Haag-konvensjonen XIII. Art 5.

ikke norske myndigheter mulighet eller forpliktelser til å forhindre skipets tidligere aktivitet.⁷² Om Norge aksepterte kapteinens anmodning om å forbli lengre enn 24 timer med begrunnelse i skade, kunne man ha latt *Berlin* ligge i Trondheim havn i flere dager, lenge nok til å gjøre skipet sjødyktig nok til å nå Tyskland.

Kapteinen hevdet også kullmangel, og at han kunne derfor ikke ta skipet tilbake til Tyskland. Artikkel 19 presiserer at krigførende skip kan ta ombord nok kull (fuel) for å nå den nærmeste hjemlige havnen. Om skipet ikke er tilført den nødvendige mengden kull innen 24 timer, kan besøkstiden utvides med ytterligere 24 timer om nødvendig. I tillegg kan skip ta opp forsyninger tilsvarende «*peace-time standards*» og ifølge Gustav Niebuhr var forsyningene ombord svært lave da skipet gikk inn i havnen.⁷³ Det var videre opp til hver enkel stat å bestemme hva de så som «*peace-time standards*».⁷⁴ At Norge valgte en såpass snever tolkning av folkeretten kan ses på som et uttrykk for prioriteter. Norge ville internere *Berlin* for å rette opp i det de så som en direkte utfordring av nøytraliteten. Folkeretten åpner for et relativt stort og fritt handlingsrom for den enkelte nøytrale stat,⁷⁵ Norge valgte å bruke dette handlingsrommet til støtte for internering.

Når det gjelder det andre forbeholdet i Haag-konvensjonen om manøvreringsdyktighet, hevdet kapteinen at skipet hadde kjeleskader, og diverse andre problemer. Folkeretten åpner for at skip som ikke er manøvreringsdyktig kan forbli i nøytral havn fram til reparasjoner har gjort skipet i stand til å komme seg tilbake til en hjemlig havn. Kommanderende admiral Dawes konkluderte derimot at tatt i betraktning den farten skipet måtte ha hatt for å komme seg forbi Agdenes var *Berlin* absolutt manøvreringsdyktig, dette uten å ha inspisert skipet.⁷⁶ Skipet fikk derfor valget mellom å forlate havnen innen 24 timer eller la seg internere og desarmere. Kapteinen valgte det siste av de to, siden han mente at å forlate havnen innen tidsfristen ikke var forsvarlig.

Både mannskapet og kapteinen ombord var svært samarbeidsvillige, men de protesterte på to ting. I ordren fra kommanderende admiral ble det gjort klart at hovedmaskinen ombord på *Berlin* skulle gjøres midlertidig ubrukelig slik at skipet ikke kunne rømme. Kapteinen protesterte, og fraskrev seg alt ansvar for eventuelle skader som kunne bli påført skipet som konsekvens av at det

⁷² A neutral government is bound to employ the means at its disposal to prevent the fitting out or arming of any vessel within its jurisdiction which it has reason to believe is intended to cruise, or engage in hostile operations, against a Power with which that Government is at peace. XIII Haag-konvensjonens artikkel 8.

⁷³ Gustav Niebuhrs erindringer fra Berlin. *Dagsposten*. november – desember 1939.

⁷⁴ Neff, *The Rights and Duties of Neutrals*, 132.

⁷⁵ Hobson and Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905-1940*, 60.

⁷⁶ Utenriksminister Ihlen i møte for lukkede dører. Stortinget 22. april 1915.

ikke kunne manøvrere på egenhånd. Protesten ble notert, og de lokale militære myndighetene påtok seg ansvaret for eventuelle skader. Et annet krav på var at offiserene ombord måtte gi fra seg revolveren de bar. Om dette ble gjennomført krevde offiserene å bli internert på land, siden de ikke så seg sikre på å opprettholde kontrollen på skipet uten å ha våpen tilgjengelig. På dette punktet ble de hørt.⁷⁷

Umiddelbare konsekvenser

Situasjonen framsto svært uoversiktlig i begynnelsen. På grunn av usikkerheten knyttet til *Berlins* videre skjebne, og reaksjonene eller protestene fra mannskapet på en eventuell internering ble det besluttet i de innledende timene at forsvaret trengte «magt forhaanden».⁷⁸ Skipets størrelse og det store mannskapet bidro ytterligere til dette behovet. Det fantes ikke noe tilgjengelig mobilt artilleri i Trondheim, og man hadde lite å stille opp med dersom *Berlin* besluttet å gjøre motstand mot interneringen eller forsøke å forlate Trondheim etter de 24 timene hadde gått. Torpedobåten som først konfronterte *Berlin* var fremdeles i Trondheim, men var svært liten i forhold til *Berlin* som fremdeles var relativt tungt bevæpnet. Det ble derfor besluttet samme dag som skipet meldte sin ankomst, å sende et panserskip oppover.⁷⁹ *Harald Haarfagre* hadde forlatt Marvika morgenen 16. november med et annet formål, men ble straks beordret til Trondheim for å bistå i vaktholdet av *Berlin* og nådde Trondheim 18. november. 21. november kom også forsvarsminister Holtfodt oppover for å inspisere forholdene. Samme dag dro *Berlin* mot sin nye interneringsplass i Hommelvik, mens *Harald Haarfagre* med forsvarsminister Holtfodt om bord, dro utover mot Agdenes for å prøve å komme til bunns i hvordan skipet hadde klart å passere festningen uten å bli oppdaget. Søkelyset kom nesten øyeblikkelig på kommandanten på festningen, major Ørstad.

Den såkalte Ørstadaffæren skulle føre til at majoren ble fratatt sin stilling på festningen, men affæren skulle også gå hardt utover forsvarsministeren, både i pressen og på Stortinget. På mange måter var Holtfodt enerådig i Knudsen-regjeringen når det gjaldt militære spørsmål.⁸⁰ Det Holtfodt mente, var som oftest også regjeringens mening. Holtfodt hadde jobbet aktivt for å styrke festningsartilleriet i perioden før krigen, og han hadde også selv vært generalinspektør og sjef for

⁷⁷ Riiser-Larsen, *Femti år for kongen*.

⁷⁸ Utenriksminister Ihlen i møte for lukkede dører. Stortinget, 22. april 1915.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Melien, *Norsk sjømilitær nøytralitetshåndhevelse og beredskap under den første verdenskrig*, 43–44.

festningsartilleriet. Ansvar for de manglende ressursene på Agdenes til å drive et effektivt oppsyn med innløpet, var derfor, ifølge kritiske røster i pressen, først og fremst forsvarsministernes ansvar. Major Ørstad hadde ved flere anledninger sendt forespørsler til Forsvarsdepartementet om flere og større bevokningsfartøy, der dårlig vær var et stort hinder for en kontinuerlig og effektiv bevokning, spesielt om natten.

I stedet hadde antall bevokningsfartøy blitt redusert. Ifølge Holtfodt selv var beslutningen om å gjøre dette tatt etter samtaler med kommanderende general og kommanderende admiral på bakgrunn av det de så som krigspolitiske realiteter. Knappe ressurser var etter Holtfodts mening et faktum ved alle festningene i landet, og Agdenes var ikke noe unntak. Han innrømte at Agdenes festning var en svært krevende kommandopost, men at Ørstad ikke hadde gjort jobben godt nok. I et møte på Stortinget i juni 1915 sa han følgende om Ørstad og *Berlin*-affæren:

Naar han hadde mistillid til sin bevokningslinje, saa er det klart, at han, hvis han var i besiddelse av de fornødne chefsegenskaper, vilde benytte alle hjelpemidler forøvrig til at sikre sig mot, at bevokningen ikke løste den opgave, som den skilde løse [...]. Da skal vedkommende chef vise, at han forstaar at disponere de hjelpemidler, han har, overensstemmende med den ny sitasjon, som er indtraadt.⁸¹

Holtfodt var med andre ord ikke villig til å akseptere at Forsvarsdepartementets avgjørelser og innsparinger var årsaken til at *Berlin* hadde kommet seg usett forbi Agdenes. Spesielt saken med lyskasteren fikk, og har senere fått, mye oppmerksomhet. Festningene langs kysten hadde fått ordre om å spare så mye som mulig på bruken av kullbrikkene som ble brukt for å fyre lyskasterne. Ifølge Holtfodts redegjørelse for Stortinget sto derimot kommandantene fritt til å bruke lyskasteren ved behov. Diskusjonen dreide seg videre om hvorvidt det hadde vært mulig å oppdage *Berlin* om lyskasteren hadde vært brukt. Til det svarte Holtfodt

[...] der var ikke saa tæt snefok, at der ikke av og til kunde været nogen gløt, og i saadanne gløt vilde lyskasteren under enhver omstændighed medvirke til, at man kanskje hadde faat et glimt av "Berlin", der er et meget stort fartøi.⁸²

⁸¹ Holtfodt i møte for lukkede dører på Stortinget, 12. juni 1915.

⁸² Ibid.

Om en ser på den faktiske ordren fra generalstaben om å spare på bruken av lyskasterne, er det klart at mye av ansvaret overlates til festningskommandantene. Lyskasterne skulle brukes mest mulig økonomisk, men ingenting var til hinder for at lyskasterne kunne tennes straks «kommandanten finder det nødvendig».⁸³ Hvorvidt det var nødvendig å bruke lyskasteren den aktuelle natten skulle i utgangspunktet være et fagmilitært spørsmål. I stedet ble det høyst politisert da saken ble tatt opp under et Stortingsmøte om ytterligere bevilgninger til nøytralitetsvernet i juni 1915.

Høyres Edvard Hagerup Bull var den som sterkest talte Ørstads sak. Hagerup Bull kommenterte at han hadde hatt anledning til å treffe majoren ved en rekke anledninger, og hadde fått et «overmaate godt indtryk» av mannen. Han var sterkt kritisk til både kommanderende general og festningsartilleriets sjef som ikke hadde inspisert Agdenes befestning siden krigsutbruddet, og at «alt var overlatt til kommandanten med de forholdsvis faa kræfter, som var stillet til hans disposisjon».⁸⁴ Hagerup Bull gikk videre ut, og beklaget måten Ørstad hadde blitt behandlet på, og var i det heletatt sterkt kritisk til forsvarsministerens behandling av majoren under hele affæren. Major Ørstad ble satt som nestkommanderende ved Bergen festning og fikk husrom betalt av Forsvaret slik han hadde fått på Agdenes, dermed ble han ikke økonomisk skadelidende på grunn av den lavere stillingen.

Avisenes dekning av affæren

Pressen spilte en viktig rolle som folkeopinionens informasjonskilde, og regjeringens talerør gjennom hele første verdenskrig. Pressens dekning av *Berlin*-affæren blir derfor et viktig element for å forstå hvordan hendelsene ble forstått og tolket i sin samtid. Ved krigsutbruddet hadde Forsvarsdepartementet gått ut og frarådet alle norske aviser fra å trykke noe som helst som kunne så tvil om landets og opinionens nøytralitet, ved å gi inntrykk for at man støttet den ene eller andre siden. Videre hadde de påpekt at aviser ikke burde trykke noe som omhandlet posisjonen til krigsskip, hverken norske eller utenlandske. Den pålagte selvsensuren må derfor tas med i betraktningen når man ser på pressens dekning av både krigen og *Berlin*-affæren. Avisene var i

⁸³ Direktiver for anvendelse av kystbefæstningernes lyskaster under den nu paagaende tjeneste ved nøytralitetsvernet. 3. November 1914. RA/RAFA-3763/D/L7361.

⁸⁴ Edvard Hagerup Bull til stortinget. Møte for lukkede dører, Stortinget 12. juni 1915.

tillegg aktive politiske aktører som tolket hendelsene i lys av sine egne parti-politiske agendaer. De kunne dermed spille en viktig rolle gjennom påvirkningen av opinionen, og gjennom den, myndighetene. Allerede 16. november, dagen *Berlin* seilte inn i Trondheimsfjorden bruke *Adresseavisen* hendelsen som et eksempel på at man burde ta den pågående forsvarsdiskusjonen mer alvorlig, og kaset seg dermed på Fridtjof Nansens bølge av kritikk mot norsk forsvarspolitik i perioden før utbruddet av første verdenskrig.⁸⁵ *Aftenposten* på sin side hadde kun en kort notis om hendelsen den første dagen, mens *Tidens tegn* hadde en lengre kommentar. I denne kommentaren fokuserte de på hvilke valg og muligheter Norge hadde ifølge gjeldende internasjonale forpliktelser, der de blant annet poengterte at landet hadde en rekke muligheter til å utvide fristen på 24 timer om regjeringen ønsket det. Avisen kom derimot ikke med noen meninger i saken, og holdt seg dermed utenfor det politiske spillet. *Norges handel og sjøfarstidende* hadde kort nevnt at *Berlin* hadde passert Agdenes festning i sin artikkel om *Berlins* desarmering, men uten å gjøre noe mer ut av saken.⁸⁶ Avisenes dekning av affæren bærer derfor preg av å overholde Forsvarsdepartementets oppfordring til å ikke ta noen stilling. *Times* hadde en kort notis om hendelsen 17. november, men satte hendelsen øyeblikkelig i sammenheng med krigen i Nordsjøen.⁸⁷ På grunn av *Berlins* dramatiske ankomst, og internasjonale oppmerksomhet var det ikke mulig for norske aviser å la affæren forbigå i stillhet. Det ramaskriket som Holtfodt senere skulle snakke om hadde så vidt begynt.

Det første virkelige kritiske avisoppslaget kom i *Ørebladet* 18. november under overskriften «Kan slikt virkelig hende? Skibe passerer fæstningsanlæg uden at observeres». Her får festningen sterk kritikk for å både ha sluppet *Brandenburg*⁸⁸ og *Berlin* forbi på kort tid uten å oppdaget noen av disse.⁸⁹ Samme dag kom også *Aftenposten* med en litt lengre oppslag om *Berlins* desarmering, *Harald Haarfagres* ankomst til byen og det pågående krigsrettforhøret på Agdenes. I samme artikkel tok *Aftenposten* kommandanten på Agdenes i forsvar, og kritiserte *Adresseavisens* dekning av saken. *Adresseavisen* hadde vært svært kritisk til hvordan *Berlin* hadde

⁸⁵ *Trondhjems Adresseavisen* 16. november 1914; Nansen hadde gått kraftig ut mot det han kalte forsvarsnihlismen i perioden før krigsutbruddet. Andersen, 1914: *Inn i katastrofen*, 68-70.

⁸⁶ *Norges handel og sjøfarstidende*, 17. november 1914.

⁸⁷ *Times*. 17. november 1914.

⁸⁸ *Brandenburg* var et tysk handelsskip som hadde dukket opp i Trondheim havn 10. september 1914 etter å tatt turen fra Philadelphia med kull om bord. Hva som var skipets oppdrag ble gjenstand for store spekulasjoner. Skipet ble etter britiske press liggende på Trondheim havn og ble nektet utseiling. Andersen, 1914: *Inn i katastrofen*. 302-308

⁸⁹ *Ørebladet*. 18 november 1914, *Aftenposten* på sin side mente å ha bevis på at skipet hadde blitt observert av festningen, men tillatt å passere i lys av å være et koffardiskip (handelsskip). *Aftenposten* 22. november 1914.

ankommet byen, og særlig kritisk til kommandanten på Agdenes som de mente hadde vært uoppmerksom. *Aftenposten* på sin side mente at man ikke hadde tilstrekkelig informasjon til å komme med noen bedømmelse og at feilen godt kunne skyldes manglende utstyr og ordre om å spare på lyskasterbruken.⁹⁰ Når det gjelder affærens pressedekning ellers i Skandinavia var fokuset stort sett rettet mot *Berlins* overraskende innseiling, og krigsrettforhøret på Agdenes. Det svenske *Dagbladet* rapporterte 19. november om hvordan *Berlin* hadde klart å seile forbi det godt bevoktede fjordinnløpet, samt det pågående krigsrettforhøret på Agdenes.⁹¹ Danske *Politiken* kommenterte hendelsen under overskriften «Festningen, der sov», men var ikke nevneverdig kritisk mot enkeltpersoner, og rapportert heller at Forsvarsdepartementet her ville rydde opp.⁹² En ny, og mer kritisk artikkel kom i *Ørebladet* 19. november under overskriften «Skandalen paa Agdenes - Statsraad Holtfodt bør fratræde». De mente at Holtfodts jobb både som sjef for festningsartilleriet og som forsvarsminister gjorde han svært uskikket til å lede undersøkelsene på Agdenes. Han burde derfor fratre fra stillingen som forsvarsminister fram til skyldspørsmålet var avgjort.

Forhørene på Agdenes ble avsluttet 21. november, og *Aftenposten* kunne rapportere at major Ørstad i aller høyeste grad måtte frikjennes for all skyld. Ørstad hadde ifølge avisen gjort en rekke henstillinger til Forsvarsdepartementet om problemene, blant annet de svært få og små bevoktningsfartøyene. Han hadde også påpekt muligheten for at et krigsfartøys ankomst godt kunne tenkes å rapportere fra Trondheim heller enn fra Agdenes.⁹³ Med dette mente han at det ikke var usannsynlig at fremmede skip kunne komme seg forbi anlegget på Agdenes uten å bli oppdaget av vaktstyrken. Samme dag rapporterte *Washington Post* om *Berlin*-affæren, og påpekte at skipet sannsynligvis hadde fungert som et moderskip for ubåter.⁹⁴ Påstandene om at tyske sivile skip ble brukt til etterforsyningen av tyske ubåter i norske farvann skulle blir et av de mer alvorlige punktene i det norsk-britiske forholdet under den første delen av krigen. Den forsiktige dekningen i *Aftenposten* i forhold til *Berlin*-affæren tok en brå vending i en lengre artikkel 22. november, der både statsminister Knudsen og forsvarsminister Holtfodt fikk gjennomgå. Knudsen og Holtfodt framsto som naive og ute av stand eller viljestyrke til å gjøre landet forberedt på at Norge kunne

⁹⁰ *Aftenposten*, 18. november 1914.

⁹¹ *Svenske Dagbladet*, 19. november 1914.

⁹² *Politiken*, 19. november 1914.

⁹³ *Aftenposten*, 21. november 1914.

⁹⁴ *The Washington Post*, 21. november 1914.

komme til å bli innblandet i den pågående krigen, mente avisen. Videre sa *Aftenposten* at «Agdenesbegivenhederne lader, os læse om paa et barometer, hvorledes folket føler seg utrygt under den nuværende ledelse», her måtte der derfor ryddes opp.⁹⁵

Nøyaktig hva *Berlin* hadde foretatt seg før skipet kom til Trondheim hadde man lite konkret informasjon om, men avisene spekulerte i at det hadde vært et forsyningskip for ubåter eller jaktet på britiske handelsskip. 6. desember kunne derimot *Tidens tegn* bekrefte etter en meddelelse fra det britiske admiralitetet at *Berlin* hadde fungert som minelegger⁹⁶ og at disse minene hadde blitt lagt ut på det åpne hav, uten å være festet til bunnen. Denne typen mineutlegging var ifølge britiske aviser i strid mot Haag-konvensjonen, og skip som bedrev slike aktiviteter kunne ikke betraktes som alminnelige krigsskip.⁹⁷ Norske aviser var dermed mer tilbakeholden i sin kritikk av *Berlins* aktiviteter enn de britiske avisene. Først i midten av desember ble det klart at *Berlins* korte innsats under krigen sannsynligvis hadde vært svært vellykket. Det hadde vært spekulert i hva eller hvem som hadde sunket den britiske dreadnoughten *Audacious*. *Aftenposten* kunne rapportere at skipet hadde sunket som følge av et torpedoangrep, og at ubåten hadde vært en del av en gruppe som opererte med *Berlin* som moderskip. Det ble derimot klart etter krigen at *Audacious* hadde sunket etter å ha truffet en mine, og at denne minen ble lagt ut av *Berlin*.⁹⁸

Nye retningslinjer

En av de tydeligste, og mest umiddelbare konsekvensene av *Berlin*-affæren var beslutningen om å stenge norske krigshavner på kvelds- og nattestid. Denne beslutningen kom i effekt fra 25. november, og gjaldt Bergen, Kristiansand og Trondheim. Forslaget kom direkte fra forsvarsministeren, og ble videreformidlet til lokale kommandanter og utenriksdepartementet via kommanderende Admiral.⁹⁹ Utenriksdepartementet skulle videreformidle de nye retningslinjene til de aktuelle landene. Som nevnt tidligere åpnet Haag-konvensjonen for at krigførende staters fartøyer kan bruke nøytrale havner i noen tilfeller. Dette gjelder ved mangel på kull eller

⁹⁵ *Aftenposten*, 22. november 1914.

⁹⁶ *Tidens Tegn*, 6. desember 1914.

⁹⁷ *Aftenposten*, 8. desember 1914.

⁹⁸ HMS *Audacious* var et helt nytt slagskip bygd i 1912. Skipets skader som følger av å ha truffet minen fra *Berlin*, forårsaket et brudd i skroget, men skipet brukte mange timer på å synke. En person døde under forsøket på å taue *Audacious* til land. The sinking of HMS *Audacious*, Hentet 10.04.2015

⁹⁹ Brev/telegram til det kgl. Utenriksdepartementet. Forbud mot anløp av Kristiansands, Bergens og Trondhjems krigshavner i den mørke del av døgnet. 18. november 1914. RA/S-2259/Ds/L5517.

livsnødvendig proviant, og ved dårlig vær. Med det nye forbudet var dette ikke lengre tillatt i de nevnte havnene. Dette forbudet gjaldt alle skip utenom rutegående skip som hadde innhentet tillatelse fra forsvarssjefen eller kommandantens på den aktuelle festningen. Ingen nye regler for bruk av makt er nevnt i ordren, og man må derfor gå ut fra at tidligere retningslinjer fremdeles var gjeldene. Ved to tilfeller kunne norske krigsskip og festningsanlegg bruke makt uten direkte ordre fra kommanderende admiral. Om man selv ble angrepet eller om et fremmed fartøy prøvde å komme seg inn til en krigshavn til tross for protester.

Berlin-affæren førte til en umiddelbar styrkning av festningen, først og fremst med flere vaktfartøyer. Vi kan derimot ikke snakke om noen heving i beredskapen eller konkrete tiltak for å forhindre at noe lignende skulle gjenta seg. Det vi derimot kan snakke om er en ny bevissthet og oppmerksomhet. Tor Jørgen Melien mener at kystartilleriets årvåkenhet i 1940 kan spores tilbake til erfaringene med *Berlin*-affæren i 1914.¹⁰⁰ Roy Andersen fremhever at da Birger Eriksen tok over som kommandant for Agdenes festning i 1915 satte han seg inn i *Berlin*-affæren. Kunnskapen han tok med seg etter å ha lest rapportene spilte av avgjørende rolle i beslutningen om å åpne ild mot Blücher 9. april 1940.¹⁰¹

Den styrkede bevoktningen ville ha svært begrenset i verdi under vanskelige værforhold og i mørket. Så lenge fyrlyktene var tent var det ingenting som kunne forhindre fremmede fartøyer i å ta seg inn i Trondheimsfjorden. Fjorden var for dyp til å legge ut miner, og ved å slukke fyrlyktene ville all sivil trafikk langs kysten rammes. Personlig så Holtfodt ingen grunn til å bruke ytterligere ressurser på festningsverkene siden disse pengene måtte tas fra andre poster, og da som oftest penger satt av til formål knyttet til øvelser. Dette gikk dermed på direkte bekostning av hærens og marines effektivitet, noe han anså som langt viktigere.

til trods for at jeg ikke bedømmer situasjonen anderledes nu end dengang (her med referanse til beslutningen om å redusere antall bevoktningsfartøy ved landets festninger), dog fandt at maatte gaa med paa en væsentlig forsterkning av bevoktningen efter dette med “Berlin”, av den grund nemlig at et saadant ramaskrik som dengang reiste sig i pressen, virker ogsaa paa vor stilling utad. Det kan virke derhen, at de krigførende magter ikke finder at vi holder et neutralitetsvern, som er tilstrekkelig effektivt, dette vilde ikke skedd, hvis man hadde latt denne ting passere, uten at pressen hadde grepet ind.¹⁰²

¹⁰⁰ Melien, *Vakt og vern: marinen og kystartilleriet 1914-1918*, 1/1995:89.

¹⁰¹ Roy Andersen, *1914: Inn i katastrofen* (Oslo: Aschehoug, 2014), 328.

¹⁰² Møte for lukkede dører, Stortinget 12. juni 1915.

Det var med andre ord først og fremst kritikken og kravene i pressen, og de potentielle diplomatiske konsekvenser som førte til at man valgte å styrke bevoktningen, ikke militære hensyn.

Kapittel 4. Interneringen av *Berlin*-1914 til 1919

Hvordan håndterte norske myndigheter interneringen av skipet og mannskapet? Kommer Norges utenrikspolitiske vurderinger, og da spesielt balansepolitikken mellom Storbritannia og Tyskland fram gjennom løsningene landet valgte? Disse spørsmålene danner rammen for dette kapitlet. Det er med andre ord bakgrunnen for den praktiske gjennomføringen av *Berlins* internering som er interessant i denne sammenhengen. *Berlin* var ikke det eneste skipet internert i Norge under første verdenskrig, men uten tvil det største og mest kompliserte i lys av sin størrelse. Folkeretten forpliktet Norge til å internere skipet og bevokte mannskapet, men utover det var det ingen retningslinjer å forholde seg til. Interneringen bar derfor preg av improviserte løsninger og retningslinjer tatt på et usikkert beslutningsgrunnlag. Retningslinjene var spesielt lite egnet for en lang krig, og for forhold som angikk menige soldater og sjømenn. Her måtte løsninger finnes etter hvert som problemene og utfordringene oppstod. Primært tre forhold ser ut til å ha veiet tungt når man skulle legge retningslinjer for interneringen i Hommelvik og senere i Lofjorden. Norge skulle vise at landet var fullkommen nøytral i sitt forhold til både Tyskland og Storbritannia slik at ingen av de to stormaktene kunne bruke *Berlin*-affæren som påskudd for å innskrenke Norges nøytralpolitiske handlingsrom. Man ville gjøre opphold så friksjonsfritt som mulig for de tyske internerte fordi Stortinget og regjeringen hadde stor sympati med mannskapet, og man ville unngå situasjoner slik som i Nederland (jf. Zeist opprøret, desember 1914). I tillegg hadde man lokale og nasjonale forhold å ta hensyn til.

Kritikk av Hommelvik som interneringsplass

Hommelvik som interneringsplass ble valgt av kommandørkaptein Frisak, som var den sjømilitære distriktskommandosjefen i regionen,¹⁰³ men det var general Spørck hadde det endelig ordet i beslutningen. God togforbindelse til Trondheim og en relativ stor kai må ha vært viktige grunner for å velge akkurat denne plassen, samtidig som det var et godt stykke unna byen. Man måtte uansett forbedre kaianlegget betraktelig for å kunne fortøye et så stort fartøy som *Berlin*. Frykten var at skipet skulle slite seg og bli påført skade, som Norge sto ansvarlig for. Valget av Hommelvik

¹⁰³ Forsvarsminister Holtfodt til møte for lukkede dører, Stortinget 22. april 1915.

var derimot ikke fri for kritikk. Allerede 27. november, mindre enn en uke etter at skipet hadde tatt den korte turen fra Trondheim, fikk utenriksminister Ihlen et brev fra Peter Collett Solberg. P.C. Solberg var tidligere stortingsrepresentant for Høyre, og en aktiv talsmann for trelastnæringen. I dette brevet kommer det frem at trelastnæringen så svært uheldig på valget av Hommelvik som interneringsplass, spesielt siden Tyskland nå så all type trelast som kontrabande.¹⁰⁴ Man kunne ikke unngå, mente han, at «*der ialleafald pr. post bliver refereret hvad der foregaar og i end høiere grad maa antages at foregaar ville trælastexport og andem trafik paa dette sted.*»¹⁰⁵ Videre påpekes det at det for tiden var stor oppmerksomhet rettet mot det nord-skandinaviske jernbanenettet, og at Hommelvik i denne sammenheng er den korteste ruten til Russland via Sundsvall - Raumo. Solberg foreslår en rekke mindre utsatte havner som Beistadfjorden eller Steinkjer. Det er viktig å påpeke i denne sammenhengen at Peter Collett Solberg hadde personlige interesser i saken. Kiær-Solberg-gruppen, som P.C. Solberg hadde eierskap i, eide store skogområder i området Meråker og Jämtland i Sverige. Gruppen hadde også store planer for økt virksomhet i Hommelvikområdet.¹⁰⁶

Hommelvik som interneringsplass ble også kritisert av fremtidig utenriksminister Christian Fredrik Michelet fra Høyre. Under stortingsmøtet om *Berlin* i april 1915 påpekte han at det var «[...] tvilsomt hensiktsmessig» å internere skipet i nærheten av et jernbaneknutepunkt og et industrisentrum. Både han selv, og en rekke militære fagpersoner han hadde konferert med, var forbauset over valget.¹⁰⁷ Kritikken ble derimot ikke umiddelbart tatt til følge. Etter hvert skulle der derimot dukke opp en rekke andre problemer med Hommelvik. Det var på dette grunnlaget beslutningen ble tatt om å flytte skipet i 1917.

Vakthold

Norge hadde ifølge folkeretten og sjøretten forpliktet seg til å forhindre at *Berlin* kunne ta til sjøs så lenge krigen varte. Mannskapet kunne heller ikke delta i noe krigsrelatert arbeid. Det var viktig å tydelig markere overfor både Storbritannia og Tyskland at Norge tok nøytralitetsforpliktelsene

¹⁰⁴ Keilhau diskutere kontrabandebegrepets utvikling gjennom de første krigsårene på side 46-55 i *Norge og verdenskrigen*.

¹⁰⁵ Brev fra P.C. Solberg til utenriksminister Ihlen 27/11/1914. RA/RAFA-3763/D/L7361.

¹⁰⁶ Knut Sogner, *Plankeadel: Kiær- og Solberg-familien under den 2. industrielle revolusjon* (Oslo: Andresen og Butenschøn, 2001), 61–63.

¹⁰⁷ Christian Fredrik Michelet til Stortinget under lukket møte, 22. april 1915.

alvorlig. Det var derfor nødvendig å etablere et strengt vakthold i Hommelvik. Da skipet ble flyttet fra Trondheim 21. november ble det innkalt 100 mann til bevoktning av den 460 mann sterke besetningen. Det var det Nordre Trondhjems infanteriregiment nr. 13. som ble satt til å gjøre denne jobben. Tre dager senere ble det innkalt en artilleriavdeling for å kunne aktivt yte motstand om skipet skulle prøve å rømme fra interneringen. Denne avdelingen bestod av to kanoner og 30 mann fra feltartilleriregiment nr. 3.¹⁰⁸ Det var ikke stasjonert norske soldater på skipet, men regelmessige inspeksjoner av broen, våpnene og maskinrommet ble gjennomført for å forsikre seg om at skipet var ute av stand til å forlate havnen for egen maskin.

Siden Hommelvik var et jernbaneknutepunkt med hyppige avganger mot Sverige, var det relativt enkelt for eventuelle rømlinger å komme seg over grensen. Det ble derfor etablert kontroll med reisende på Meråker jernbanestasjon i samarbeid med politimyndighetene. I tillegg var politihuset i Trondheim involvert, både i vaktholdet og for å hjelpe til med å spore opp eventuelle rømlinger. Dette dannet dermed et ytre vakthold på regionalt nivå. I Hommelvik var det ytterligere vakthold, og en kontinuerlig overvåkning av skipet. Det ble brukt en motorbåt for å kunne patruljere rundt *Berlin* på nattetid siden skipets størrelse gjorde det vanskelig å oppdage eventuelle rømlinger i vannet. I tillegg til den patruljerende vaktbåten, var det også tre permanente vaktposter stasjonert på land ved ulike posisjoner rundt skipet. Disse skulle vokte skipet på dagen, og reagere på eventuelle rømninger.

En sammenligning av instruksene for hovedvaktstyrken i Hommelvik fra desember 1914 og august 1917 gir en inntrykk av hva som har forandret seg på de nesten tre årene skipet ble liggende i Hommelvik før det ble flyttet til Lofjorden. De innledningsvis tre vaktpostene på land ble økt til fire. Det ble også slutt på å måtte framvise en signert passerseddel for alle som gikk i land. Dette viste seg å være alt for krevende for de mange daglige turene til land for det etterhvert rastløse mannskapet. Rømninger skulle ifølge instruksene fra 1914 om nødvendig stoppes med skarp ammunisjon, i 1917 hadde dette blitt forandret til at skap ammunisjon kunne bli brukt ved overfall av vaktene. Spesielt tre nye punkter er inkludert i 1917 versjonen. Et punkt om besøk av konene til de internere, som slipper å gjennomgå de vanlige prosedyrene for besøk om bord er inkludert. Det er også omfattende retningslinjer for hvordan lossing av kull og andre forsyninger

¹⁰⁸ Forsvarsminister Holtfodt til Stortinget 22. april 1915.

skal foregå. Det tredje punktet er i forhold til vakthold av jernbanestasjonen, der en gruppe fra vaktmannskapet skulle befinne seg ved ankomsten av alle tog.

Til tross for et innledningsvis svært omfattende vakthold var det mange rømninger fra skipet de første månedene. Dette var pinlig både for vaktstjefen i Hommelvik, generalen for 5. brigade, og ikke minst for forsvarsministeren, og resten av regjeringen som skulle forholdet seg til en oppmerksom britisk ambassadør. Disse rømningene førte til omfattende forandringer i vaktholdet, og resulterte også i en stortingshøring. Her ble det tatt opp en rekke forandringer som ble innført i forhold til vaktholdet av *Berlin* 3. februar 1915. Kanskje viktigst av de nye retningslinjene var forbudet mot å ha sivile klær om bord, og at fluktforsøk nå skulle hindres med skarp ammunisjon om nødvendig. Dette skulle vise seg å få konsekvenser da 25 mann forsøkte å rømme fra *Berlin* 12. august 1915, hvor flere skarpe skudd ble løsnet mot svømmende mannskap på vei fra skipet. Skytingen ble rapportert i flere nasjonale og utenlandske aviser. Dette var den typen oppmerksomhet rundt interneringen Norge absolutt ville unngå, og førte til forandringene i vaktinstruksen (jf. vaktinstruksen fra 1917)

Havneområdet rundt skipet var ikke ideelt for å huse en såpass stor bevoktningsstyrke. Vaktstyrken tok i bruk et hus tilhørende arbeiderforeningen ikke langt fra kaien, men bygget var i svært dårlig stand. Et innblikk i boforholdene til vaktstyrkens kan vi få av en rapport fra avdelingslege Øverland, i en rapport til general Spørck fra mai 1916. «*I arbeiderforeningen er gulvene daarlige med sore sprækker, tildels med slitte og avbrukne. Taket er skrøpelig og mangler stykkevis takdække*». ¹⁰⁹ Det er derfor mulig å hevde at de internerte på *Berlin* tilbrakte dagene i langt mer behagelige omstendigheter enn vaktstyrken. I sine erindringer fra *Berlin* forteller Niebuhr at mannskapet ofte syntes synd på vaktmannskapet som måtte stå på post i all slags vær, mens de selv tilbragte dagene under relativt behagelige forhold.¹¹⁰

Rømninger

Rømninger foregikk på alle nivåer, fra kapteinen ned til menige. Felles for de alle var at rømningene var pinlige for norske myndigheter, og at forsøkene hadde relativt lite konsekvenser om de ble tatt. De tilgjengelige kildene om rømningene er forholdsvis begrenset. Det var i norske

¹⁰⁹ Rapport fra 5. distriktsskommando datert 31. mai 1916 RA/RAFA-3763/D/L7359.

¹¹⁰ Gustav Niebuhrs erindringer fra *Berlin*, *Dagsavisen*.

myndigheters interesse å holde disse utenfor pressen siden dette kunne gi inntrykk av at man ikke hadde kontroll over interneringssituasjonen. Den mest omtalte rømningen var kaptein Pfundhellers flukt fra Fjellheim sanatorium der han hadde oppholdt seg en periode på grunn av sykdom. Et annet tilfelle som kom opp i pressen var massefluktforsøket 12. august 1915. Ellers var det stort sett lite skriverier i avisene. Innledningsvis var det nesten utelukkende offiserer som rømte, da det var kun disse som fikk forlate skipet. Men til gjengjeld rømte svært mange av disse, og da man holdt en Stortingshøring i april 1915 var det disse offiserenes rømninger som var temaet. Det ble da spekulert i at så mange som 29 personer hadde flyktet, dette inkluderte 7 offiserer, 17 underoffiserer, 4 menige (matroser eller fyrbøtere) og kaptein Pfundheller.

Under høringen på Stortinget 22. april 1915, ble det uttrykt overraskelse og skuffelse hos flere av representantene for de mange rømningene og bruddene på æresord. Tatt i betraktning de komfortable forholdene om bord, og hvordan tilstanden var i resten av Europa under krigen virket det overraskende at mannskapet risikerte å rømme fra interneringen, mente flere av stortingsrepresentantene. For at man skulle kunne forlate skipet det første halvåret måtte man være offiser, og avlegge æresord på at man ikke skulle rømme eller gjøre noe annet som var i strid med Haag-konvensjonens internasjonale regler og bestemmelser. Sette stoppet ikke de tyske offiserene. Da forsvarsminister Holtfodt fikk spørsmål om dette av stortingsrepresentant Michelet under høringen 22. april 1915 svarte han:

Jeg tror at kunne karakterisere forholdet der hen, at den oppfatning av en æresforpligtende erklæring, som de norske officerer er tilbøielige til at ha, ligger noksaa fjernt fra, hvad tyskere mener med det ord, efter hvad der er passert. Derimot tror jeg, at den ligger meget nærmere den oppfatning, som gjør sig gjælende i England [...].¹¹¹

På spørsmål om hvorfor det kunne tenkes at de tyske offiseren brøt sitt æresord så lett, spekulerte en av stortingsrepresentantene at var lett for norske politikere og offiserer å snakke om æresord, når de satt trygt i sitt eget land som var i fred. Situasjonen kunne derimot framstå annerledes for soldater som ser «deres land inndratt i en dødelig kamp for tilværelsen og de selv henvist til at ligge internert paa et skib i Hommelvik».¹¹² Det var først og fremst rømning mens man var under æresord om å ikke rømme, altså om man fikk tillatelse til forlate skipet under

¹¹¹Holtfodt til møte på Stortinget, 22. april 1915.

¹¹²Ibid.

påskudd om en bytur, mosjonstur, tannlegebesøk og lignende, som irriterte norske myndigheter. De internerte tyskerne kunne ikke sies å ha brutt med Haag-konvensjonen om de rømte direkte fra skipet, og de som gjorde dette å ble tatt, fikk som regel en mild straff. At rømninger under æresord var et brudd med Haag-konvensjonen var et syn delt av Tyskland. Flere som rømte under æresord ble sendt tilbake til Norge for videre internering. Et eksempel på dette er fra 1918 da tyske marinemyndigheter sendte to av mannskapet, Kannenberg og Noll tilbake til Norge etter en flukt under æresord.¹¹³

Et av de stadige problemene man kom borti i forhold til *Berlin* og dens besetning var balansen mellom å opprettholde sine forpliktelser som en nøytral stat. Samtidig ville man behandle besetningen på en slik måte at Tyskland ikke skulle ha noe å si på behandlingen besetningen fikk, eller føre til en dårlig disiplin om bord. Internerte var ikke krigsfanger. Det var derfor problematisk straffe de internerte for rømningsforsøk eller andre brudd på interneringsbestemmelser. Frustrasjonen over manglende bestemmelser kom til syn i et brev fra sjefen for 2. brigade som hadde ansvar for vaktholdet på Jørstadmoen, der de britiske internerte i Norge ble holdt, til kommanderende general. Etter et fluktforsøk ble tre engelske orlogsmenn dømt til 7 dager arrest. I brevet kommer det fram at korte disiplinærstraffer er lite effektivt (forstått som avskrekkende), og helt avhengig av at den utenlandske offiseren (den ansvarlige for den rømte) sa seg enig i å straffe rømlingene. Det ble derfor ansett som helt nødvendig å utstyre de norske vaktsefene med den nødvendige disiplinære myndigheten.¹¹⁴ Kravet om et nytt regelverk ble videresendt generaladvokaten som mente at den generelle militære straffeloven kunne gjøres anvendelig på de internerte.¹¹⁵

Straff og disiplinære utfordringer knyttet til internerte soldater

Norge ønsket å utvikle et nytt regelverk for rømninger av to hovedårsaker. Man ønsket sanksjonsmuligheter for å kunne straffe rømningsforsøk uten å måtte komme til enighet med den rømtes ansvarlige offiser, og man ønsket å kunne straffe eventuelle sivile medhjelpere. Et nytt og omfattende lovforslag ble derfor utviklet, og basert på den eksisterende militære straffeloven.

¹¹³ «De sidste rømninger fra «Berlin» brev til Generalstabens eftererningskontor, fra Post kontrollkontoret, 4.11.1918. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

¹¹⁴ Skriv fra 2. brigade til kommanderende General 30/10 1915. RA/S-2259/Ds/L5725.

¹¹⁵ Oversendelse til Generaladvokaten fra kommanderende general 1/11-1915. RA/S-2259/Ds/L5725.

Loven åpnet for at rømningsforsøk kunne straffes med opptil to års fengsel, mens overtredelser av andre forskrifter kunne straffes med fengsel inntil seks måneder. Loven var gjeldende for internerte på skip eller i en leir, så vel som offiser som på æresord sto fritt til å bevege seg slik de ville. I begrunnelsen for hvorfor man gjorde strafferammen så streng ble det framhevet at dels fordi det skulle være mulig å dømme strengt i tilfeller av gjentagelser, og dels fordi man kunne dømme andre enn de internerte til medvirkning (man ønsket en avskrekkende effekt). I forslaget Holtfodt sendte Justis- og Politidepartementet 18. november 1915 ble det trukket fram at han anser det som svært sannsynlig at mange av de rømte fra *Berlin* hadde hjelpere på land, selv om det fremstår noe uklart hvem dette skulle være.¹¹⁶ Den ferdige loven tok form i Odelstings proposisjon nr. 4 (1916).¹¹⁷

På grunn av den nye loven, ble fengslingen av tyske rømningsgjerninger gjenstand for betraktelige protester fra tyske myndigheter. Norges vilje til å faktisk gjennomføre fengslingene ble satt på prøve når en tysk rømling fra *Berlin* ble dømt til 90 dagers fengsel. Den tyske legasjonen mente at dette var folkerettsstridig, da Haag-konvensjonen spesifikt påpekte at krigsfanger utelukkende kan dømmes til disiplinærstraff, og ikke i henhold til vanlige straffelover. Norge på sin side påpekte av disse reglene var påtenkt som en måte å forhindre at krigsfanger ble utsatt for en «[...] Grusom behandlingsmaate»,¹¹⁸ mens internering var en internasjonal forpliktelse som er pålagt en nøytral stat. Siden Haag-konvensjonen ikke inkluderer noen detaljerte regler for interneringen, «maa det være overlatt til det internerende lands egen skjønsmæssige avgjørelse» hvordan de skulle administrere de ulike utfordringene ved interneringen, inkludert hvordan best forhindre, og eventuelt straffe rømningsforsøk. Til tross for at loven åpnet for opptil to år i fengsel, var dette kun den maksimale strafferammen. Ved domsavsigelser skulle man ta hensyn til at rømningsforsøk ofte ikke kom av noen forbryterske motiver, men heller et patriotisk ønske om å støtte fedrelandet. Man skulle derfor ta hensyn til dette, og ikke dømme en strengere straff enn nødvendig. Brevet fra Justis- og Politidepartementet avsluttes med å meddele at orsvarsdepartementet ikke mener at den tyske protesten er berettiget, men at de til tross for dette valgte ettergi de resterende 46 dagene av straffen.¹¹⁹

¹¹⁶ Brev fra forsvarsminister Holtfodt til Justis- og Politidepartementet 18. november 1915 RA/S-2259/Ds/L5669.

¹¹⁷ Ot. prp. nr. 4. (1916) Om utfærdigelse av en lov om straffebestemmelser for utenlandske militærpersoner som er internerte her i riket under krig mellom fremmede magter.

¹¹⁸ Fra det kongelige Justis- og Politidepartement til Utenriksdepartementet. Desember 1916. RA/S-2259/Ds/L5725.

¹¹⁹Ibid.

Post og sensur

Det ble heller ikke i Haag-konvensjonen langt noen retningslinjer eller regler for kontakt med hjemlandet under interneringsperioden. Norske myndigheter måtte derfor, på samme måte som på andre områder knyttet til den praktiske gjennomføringen av interneringen, lage egne regler for korrespondanse til og fra hjemlandet. Også her var det viktig for norske myndigheter å ha liknende praksis som resten av de nøytrale landene. Utenriksdepartementet rapporterte inn fra diverse legasjoner, men det var stor usikkerhet rundt, og vanskelig å få klarhet i, hvilke regler som ble praktisert i ulike land, spesielt i den innledende fasen av krigen. Et av disse spørsmålene var knyttet til bruken av sensur. Plasseringen av *Berlin* i Hommelvik hadde som vi har sett tidligere utløst mye kritikk. Man antok at *Berlins* mannskaper rapporterte hjem om observasjonene de gjorde seg om skipsfart, trelast og andre ting som kunne være av interesse for tyske myndigheter, og *Berlin* gikk under navnet «Spioncentralen i Hommelvik» blant kritikerne.¹²⁰ Man forsøkte på flere måter å kontrollere både den innkommende og utgående posten fra *Berlin*, men dette skulle vise seg å være vanskelig. Ikke før sommeren 1918 ble det fra generalstaben bestemt at all post til *Berlin* skulle kontrolleres.¹²¹ Den utgående posten hadde derimot vært gjenstand for sensur siden interneringens tidlige fase. For å holde sensurarbeidet overkommelig for vaktstyrken, ble det bestemt i 1918 at offiserer kunne sende en postforsendelse daglig, mens underoffiserer og menige kunne sende to per uke.¹²² Hvordan ordningene var for antall brev før denne bestemmelsen kom, er ikke klart ut i fra det tilgjengelige kildematerialet. Til tross for en relativt omfattende kontroll fantes det allikevel en rekke mulige måter for de internerte å unngå post-kontrollen. En mulighet var å få sendt den innkommende posten til en annen adresse, gjerne i Trondheim, for å så hente posten når man hadde landlov. I en rapport fra post-kontrollkontoret fra 1918 kommer det fram at brev til mannskapet på *Berlin* hadde blitt sendt til fem adresser i Trondheim, deriblant det keiserlige tyske konsulat, privatbanken og advokat Chr. Blom.¹²³

¹²⁰ Brev fra Trondhjem politikammer 20.07.1917. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

¹²¹ Brev fra generalstaben til Handelsdepartementet. 20.07.1918, RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

¹²² Brev signert Generalstaben. 20. oktober 1918. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

¹²³ Brev fra postkontrollkontoret til generalstabens etterretningskontor, Kristiania den 11.11.1918. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

Ikke bare informasjon som kunne skade norske interesser eller norsk-tyske forhold ble gjenstand for sensur og rapportering, men også innhold som utelukkende hadde med Tyskland å gjøre. Et brev sendt hjem fra Obermatros Otto Bauersfeld i Mai 1918 hadde passert den interne sensuren på *Berlin*, men ble rapportert til generalstabens etterretningskontor. I dette brevet kommer det fram at mannskapet er frustrert over lengden på krigen og Norgesoppholdet, og at det nå ikke lengre spiller noen rolle hvem som vinner eller taper, bare de får komme hjem.¹²⁴ Sensuren var derfor ikke bare for å ha kontroll på hva de internerte formidlet ut, men også en informasjonskilde tilstanden om bord. I en tilsvarende rapport datert juni 1917 ble tonen i de sensurerte brevene beskrevet som gjennomgående bitter.¹²⁵ Hvorvidt dette var kun et fåtall individer eller en generell tilstand er vanskelig å bedømme ut ifra de få rapportene tilgjengelig, men i alle fall post-kontrollkontoret mente at dette var en gjennomgående holdning blant de internerte.

Landlov

De første dagene av *Berlins* internering var det kun kommandanten, proviantforvalteren og postordonnansen som fikk tillatelse til å forlate båten. Ingen ordninger ble arrangert slik at resten av offiserene eller menige også fikk komme i land etter den lange seilasen.¹²⁶ Slik skulle det forbli i en ganske lang periode. Grunnen kan spores tilbake til Norges legalistiske tilnærming til interneringen i begynnelsen. Haag-konvensjonen nevner i klartekst at offiserer under æresord har muligheten til å bevege seg utenom interneringsstedet, men sier ingenting om hvilke rettigheter menige og matroser har (annet enn å bli behandlet humant, på samme måte som krigsfanger). Innledningsvis var det derfor kun de høyere offiserene og etterhvert dekksoffiserene som hadde mulighet til å komme seg av skipet for kortere perioder. Dette under æresord på å ikke foreta seg noe som kunne så tvil om Norges nøytralitet eller skade landets interesser forøvrig. Å nekte mesteparten av mannskapet ombord muligheten til å komme seg av skipet for kortere perioder skulle etterhvert vise seg å bli svært skadelig for moralen og disiplinen om bord. Den ansvarlige på *Berlin* kom etter forhandlinger med general Spørck fram til en måte slik at resten av mannskapet

¹²⁴ Brev fra postkontrollkontoret til generalstabens etterretningskontor, Kristiania den 18.05.1918. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

¹²⁵ Rapport fra postkontrollkontoret i Kristiania, den 17.06.1917. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

¹²⁶ Beskjed til Hrr. zur See Pfundheller fra 5. distrikskommando. 19. november 1914. RA/RAFA-3763/D/L7361.

også kom seg av skipet. Løsningen ble at grupper kunne forlate skipet, for lufteturer, under ledelse av en offiser eller underoffiser som ga æresord på vegne av troppe. Underoffiserene var de som oftest ble med på disse turene. De var i utgangspunktet skeptisk til å påta seg ansvaret for grupper opp til 50 personer, men alternativet var å ikke la mannskapet komme seg i land overhodet. Moralen ombord var ifølge Gustav Niebuhr sviktene etter hvert som de kom lengre inn i året 1915, og nødvendigheten for å gjøre noe ble mer prekær. Det var både i norske og tyske interesser å opprettholde en god moral og disiplin om bord. De internerte ville beholde de stadig friere rammene norske myndigheter satte for interneringen. Mens norske myndigheter ville for all del unngå hendelser slik man hadde sett i Nederland, med vold og opprør.¹²⁷ Slike hendelser kunne gå hardt utover forholdet til Tyskland og skade Norges rykte. Disse spaserturene på land var bare en midlertidig løsning på mannskapets rastløshet, som man egentlig ikke klarte å finne en løsning på gjennom krigen.

Norge prøvde å balansere mellom å gjøre oppholdet så friksjonsfritt som mulig for mannskapet, og samtidig forhindre at noen av de internerte rømte fra skipet. Spesielt om rømningen skjedde under forhold som ikke var presisert i Haag-konvensjonen. De første spaserturene på land bar derfor preg av hva mannskapet selv kalte, sauer på tur. De måtte gå på rekke langs hovedveiene i området, og med regelmessige opptellinger.¹²⁸ Det var derfor et behov for mer varierte opplegg for spesielt matroser og fyrbøtere, som ikke hadde samme muligheter til komme seg av skipet som offiserene. En del av disse behovene ble tilfredsstilt gjennom en rekke aktiviteter om bord.

Det sosiale livet om bord

Dagene under interneringen bar preg av ensformighet for mannskapet. De aller fleste hadde rutinepregete arbeidsoppgaver knyttet til vask og vedlikehold. I tillegg måtte maskinene holdes i gang med kullfyring for å gi varme og lys. Offiserene om bord prøvde å opprettholde den militære disiplinen og den fysiske formen til mannskapet. Dette skulle vise seg å bli vanskelig. På grunn av plassmangel ble dette de første månedene begrenset til gymnastiske øvelser på promenadedekket.

¹²⁷ Under et opprør i interneringsleiren Zeist, ble 8 belgiere skutt og drept av nederlandske vakter i desember 1914. Wolf, *Guarded Neutrality*, 88-91.

¹²⁸ Gustav Niebuhrs erindringer fra *Berlin. Dagsposten*.

Mannskapet hadde fri etter klokken fire, og noe måtte man fylle ettermiddagene med. Det gikk mye i kortspill, og siden mannskaper fremdeles fikk lønn fra Tyskland, ble det spilt om ganske mye penger ifølge Gustav Niebuhr. Et annet tiltak som ble ordnet var ukentlige kinovisninger ombord, der en kinoeier fra Trondheim bidrog med utstyret.

Helt fra den første tiden i Hommelvik var det mange besøk ombord fra lokalbefolkningen. Innledningsvis kom de av nysgjerrighet eller for å treffe noen man hadde stiftet bekjentskap med på land. Men etterhvert ble besøkene så mange at lastebåten måtte kjøre flere turer om kvelden for å få alle besøkende i land. Ved høytider var selskapene ombord noe mange i nærområdet så fram til. Tilgangen på billig øl¹²⁹ og sterke varer om bord på et skip av en størrelse de færreste hadde vært om bord på før må ha vært tiltrekkende. Å komme seg ombord for en øl eller dram var ikke noe bare sivile gjorde. Også de norske militære var ofte å se om bord, for andre grunner enn å ivareta nøytralitetsforpliktelsene, ifølge Niebuhr. Spesielt ved julehøytiden var det mange som skrev til distriktskommandoen, og ba om tillatelse til å komme ombord etter å ha vært invitert av en av mannskapet. Muligheten for mannskapet til å invitere norske venner ombord ble åpnet for etter et brev fra distriktskommandoen til Forsvarsdepartementet 14. juni 1915, sannsynligvis igjen etter forespørsel fra mannskapet. I svaret blir det slått fast at «der indtil videre gives “Berlin”s officerer adgang til med passende mellomrum at motta selskabelig besøk av navngivne personer hvis passage til og fra “Berlin” foregaar gjennom vekten i Hommelviken»¹³⁰

Idrett ble også tillatt fra sommeren 1915. Begrunnelsen var både at den fysiske tilstanden til besetningen, men også de disiplinære forholdene om bord. Vanlige betingelser var gjeldene. En gruppe på opptil 50 mann kunne forlate skipet under ledelse av en offiser som hadde gitt sitt æresord. Man kunne gå organiserte lufteturer langs landeveien, drive sport, lek og øvelser på et jorde like i nærheten av interneringsplassen, og man kunne drive ro-øvelser.¹³¹ Det ble også organisert fotballkamper mot noen lokale Trondheimslag. Problemene med disse øvelsene var at kun et begrenset antall kom i land samtidig, og med en besetning på 450 mann kunne det gå mange dager mellom hver gang man fikk mulighet til å komme seg av skipet. I tillegg oppsto det en del misnøye rettet mot de som fikk komme seg av skipet oftere enn andre, deriblant fotballaget.¹³²

¹²⁹ Ifølge Gustav Niebuhr var ølet om bord brygget av et lokalt bryggeri og ikke pålagt avgifter av staten, med andre ord tax-free.

¹³⁰ Brev fra Det kongelige Forsvarsdepartement til 5. distriktskommando. 24. juli 1915. RA/RAFA-3763/D/L7349.

¹³¹ Brev fra kommanderende General til 5. distriktskommando. «Berlin» - Sportslige øvelser. 12. juni 1915

¹³² Gustav Niebuhrs erindringer fra *Berlin. Dagsposten*

Man sørget derfor for at flere av mannskapet kunne delta ved å la opp til 50 av besetningen være tilskuere på fotballkampene. Både for mannskapets del, men også for å sørge for litt variasjon for vaktstyrken ble det organisert ukentlige fotballkamper mellom et lag fra skipet og et lag fra vaktstyrken.¹³³

Mot slutten av 1917 hadde krigen og interneringsperioden vart i tre år. Savnet etter familie begynte nok å bli i overkant sterkt for de mange ombord som hadde kone og barn ventende hjemme. 5. distriktskommando sendte derfor en forespørsel til generalstaben, sannsynligvis videreformidlet fra ledelsen på *Berlin*, om det var mulig for familiene å midlertidig få bosette seg i traktene omkring Hommelvik. Generalstabens mente at det ikke var noe i veien for dette, og ikke lenge etterpå begynne en rekke tyske familier å reise oppover for å tilbringe resten av krigen i Norge.¹³⁴ En liten gruppe av kvinner og barn reiste først oppover i samlet flokk fra området rundt Wilhelmshaven der de fleste var bosatt. Inntrykket og opplevelsen av Norge må ha vært positivt, for nye grupper fulgte snart oppover. Etter kort tid var det så mange familier i området rundt Hommelvik at det var vanskelig å finne husrom for alle. Etter flytningen til Lofjorden ble det betraktelig vanskeligere å finne husrom, og flere av familiene måtte reise hjem igjen til stor skuffelse.¹³⁵

Permisjoner

Rømninger var ikke eneste muligheten for å komme seg hjem for *Berlins* besetning. Permisjoner og hjemsendelser ble også gjennomført for å lette på hjemlengsel, og for å forbedre oppholdet. En alminnelig regel var opptil fire uker permisjon årlig for internerte i Norge.¹³⁶ For *Berlins* vedkommende kunne opptil 25 av mannskapet ha permisjon samtidig, og det var først og fremst ved sykdom i familien at man kunne søke permisjon, iallfall i begynnelsen. Offiserer måtte gi skriftlig æresord før permisjonen ble innvilget på at de skulle vende tilbake innen permisjonsfristen, og at de under oppholdet i hjemlandet ikke skulle gjøre noe krigsrelatert arbeid eller andre ting som kunne virke skadelig for den norske staten. For menige var det landets legasjon som måtte gi æresord på deres vegne, og for å få innvilget permisjon måtte den internerte ha visst

¹³³ Brev Fra 5. distriktskommando. RA/RAFA-3763/D/L7349.

¹³⁴ Brev fra Generalstaben angående «Berlin», de internertes familiers opphold i Norge. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

¹³⁵ Gustav Niebuhrs erindringer fra *Berlin*. *Dagsposten*.

¹³⁶ Dette gjelder tilsynelatende alle internerte, tyske, så vel som britiske.

god oppførsel under oppholdet i Norge.¹³⁷ Selv om fire uker permisjon var satt som utgangspunkt var det mange av besetningen som fikk innvilget betraktelig lengre opphold i Tyskland. Ober-Maschinistenmaat Peters fikk innvilget ti ukers permisjon, og Obermatrosen Westphal fikk innvilget seks ukers permisjon i desember 1916. Ingen spesielle årsaker for de lange permisjonene ble nevnt i tillatelsen fra Forsvarsdepartementet.¹³⁸ Etter som interneringsperioden ble lengre, ble det også behov for å gi mannskap som ikke hadde noen spesiell grunn for permisjon muligheten til å reise en tur hjem. Fra august 1917 ble det organisert turer til Tyskland for mannskapet, på 50 mann av gangen, og disse varte en måned. Felles pass for de internerte ble utskrevet av den tyske legasjonen i Kristiania, og de reiste i fellesskap gjennom Norge, Sverige og Danmark før de fikk reise fritt i Tyskland. Gjennom disse turen fikk mannskapet for alvor se problemene Tyskland befant seg i, tre år ute i verdenskrigen, og for mange var gjensynet med hjemlandet preget av stor sorg. Matmangelen var noe de derimot kunne prøve å lindre litt på, iallfall for sine nærmeste, og koffertene til de som reiste hjem var som regel fulle av mat.¹³⁹

Forsyninger til skipet

Å forsyne det store skipet med kull, mat og vann, skulle vise seg å bli en betraktelig logistisk utfordring for de lokale myndighetene som hadde ansvaret for dette. Når skipet kom inn til Trondheim i november 1914 var forsyningene på skipet alt svært lave. Kullmangel og tekniske problemer med motoren var årsaken, ifølge kapteinen, til at han valgte Trondheim i stedet for å prøve å nå hjem Tyskland. Selv man fra norsk side avskrev maskinproblemene som tilstrekkelige for å få forlenget opphold måtte man raskt få orden på forsyningene. Etter å ha ankommet Hommelvik var kull-lagrene ombord svært lave, og noe kull måtte man ha for å få lys og varme. Dette skulle vise seg å bli problematisk å ordne, fordi kullet måtte transporteres på lektere som ikke kunne ta særlig stor last, og fordi det måtte kjøpes i byen, noe som var relativt kostbart. Kullsituasjonen ble ytterligere komplisert fordi Storbritannia nektet Norge å bruke britisk kull til å forsyne *Berlin*, og det meste av kullet i Norge var i fra Storbritannia.¹⁴⁰ Løsningen innledningsvis

¹³⁷ Brev fra den 5. distriktskommando «Permisjoner til Tyskland for de internerte paa «Berlin»». 21. desember 1916. RA/RAFA-3763/D/L7359.

¹³⁸ Brev fra det kongelig forsvarsdepartement til 5. distriktskommando. 2. november 1916. RA/RAFA-3763/D/L7359.

¹³⁹ Gustav Niebuhrs erindringer fra *Berlin*. *Dagsposten*.

¹⁴⁰ Conditions of Supply, Coal. RA/RAFA-3763/D/L7349.

ble derfor å bruk det begrensede lageret med kullet man hadde, som ikke kom fra Storbritannia, først og fremst fra Spitsbergen til å forsyne *Berlin*. Problemene med kullforsyningen stoppet derimot ikke der. Norsk redere fryktet britiske sanksjoner om de i det heletatt hjalp til med transporten av kull til *Berlin*. Britene førte lister over individer og selskaper de mente hjalp Tyskland, og konsekvensene kunne bli alvorlig. Et hvert selskap «which repairs or in any way assists, enemy vessels sheltered in neutral ports, will be placed on the British Statutory Black List».¹⁴¹ Det måtte skriftlige forsikringer til, fra både norske og britiske myndigheter, om at transport av kull ikke ville før til konsekvenser, før man følte seg sikre nok til å transportere kullet til Hommelvik.

All forsyning og vedlikehold av *Berlin* fikk øyeblikkelig oppmerksomheten til det britiske konsulatet i Kristiania. Ved en anledning i mai 1915 ble utenriksminister Ihlen oppringt av ambassadør Findley. Ambassadøren krevde øyeblikkelig svar på hvorfor *Berlin* trengte 1300 tonn kull, og om dette kullet var det samme som var kjøpt i Manchester, og transportert med skipet *Dragset* til Trondheim. *Dragset* var eid av Orkla Gruveselskap, og kullet var kjøpt av en Herr Stoppenbrink i Trondheim. Herr Stoppenbrink var etter Findleys mening enten tysk eller av tysk opprinnelse. Findley avslutter med å si at «The incident seemed to me to be both serious and urgent», og Findley krevde en ny og umiddelbar inspeksjon av *Berlin*.¹⁴² Denne hendelsen illustrerer både hvor velinformert Findley og resten av den britiske representasjonen i Norge var, og hvilket press Utenriksdepartementet var under for å ikke trække feil. Løsningen på kullproblemen kom da Tyskland påtok seg ansvaret for å forsyne *Berlin* med tysk kull, noe som norske myndigheter var mer enn villige til å gå med på. Spesielt siden det også sparte Norge for betydelige utgifter. Som et eksempel viser regnskapet at den første kullforsyningen til *Berlin* kostet Norge over 100.000 kroner. Hvert år fra høsten 1915 kom det derfor en last kull oppover fra Tyskland på 1200 tonn kull¹⁴³ som ble en slags begivenhet om bord.¹⁴⁴

Vann skulle vise seg å også by på betraktelige utfordringer. I den første perioden ble vann hentet fra byen med en båt fra Trondheim Lekterkompani, men dette var forholdsvis kostbart og tidkrevende. Løsningen ble å legge en lang vannledning fra et vannreservoar i nærheten til *Berlin*. Det var *Berlins* egen besetning som sto for denne jobben etter å ha fått i stand en avtale med en

¹⁴¹ Brev fra «The British Vice Consulate », Trondhjem 10. mai 1916.

¹⁴² Brev fra «British Legation Christinia » 12. mai 1915. RA/S-2259/Ds/L5533.

¹⁴³ Kull til «Berlin » Fra det kongelige forsvarsdepartement, den 5. november. RA/RAFA-3763/D/L7349.

¹⁴⁴ Gusatav Niebuhrs erindringer fra *Berlin*. *Dagsposten*

lokal jordeier. Det tok tid å få på plass en tilsvarende løsning i Lofjorden, etter flytningen. Vann måtte derfor sendes til skipet med en vannbåt den første tiden ved det nye interneringsstedet høsten 1917¹⁴⁵, fram til ny vannledning kunne legges. Dette betydde nye og ganske omfattende kostnader, i tillegg til mye ekstra arbeid.

Mat ble organisert på en lignende måte. Proviantoffiseren var blant de første som fikk tillatelse til å forlate skipet for å gjøre innkjøp. Varene ble fraktet med *Einar*, en liten lastebåt man hadde til disposisjon, fra byen til Hommelvik der mannskapet tok over lossingen til skipet. Skipet hadde flere kjøkken, og innkjøpene til de menige og underoffiserene ble gjort på skipets regning. Offiserer og dekksoffiserer måtte derimot stå for egne innkjøp, til deres eget kjøkken. Dette ble finansiert gjennom en husholdingskonto som messestyret disponerte. Som en kilde til litt ekstra kjøttmat, begynte noen kreative offiserer å drive griseavl om bord. Verdenskrigen var preget av rasjonering og prisstigning, selv i Norge, men mannskapet på *Berlin* kunne ikke unngå se seg selv som heldige. De spiste godt, om enn litt ensformig mat, spesielt etter som den tyske Marken falt i kurs, og lønnen fra Tyskland ikke lenger hadde den samme kjøpekraften. Jevnt over var det derimot lite å si på kostholdet. Gustav Niebuhr legger til i sin beskrivelse av livet om bord, at offiserene til og med hadde penger igjen til å ha et rikelig forråd med øl (som måtte til om det skulle være fred ombord, tilføyde han).¹⁴⁶

Arbeid i Hommelvik og nærområdet for de internerte på skipet

Norgesoppholdet for *Berlins* 450 mann store besetning skulle bli lengre enn de fleste hadde trodd da skipet først ble internert i november 1914. Siden mange av mannskapet var av marine-reserven, og ikke vernepliktige, var mange yrkesaktive før krigen, og hadde ferdigheter som bedrifter hadde bruk for. Det tok derimot en god stund før man fikk retningslinjene for slikt arbeid i gang. Ikke før i juni 1916 kom det et skriv fra Forsvarsdepartementet til 5. distriktskommando, som etter forespørsel fra lokale bedrifter hadde bedt om en redegjørelse for hvordan slike arbeidsforhold eventuelt skulle organiseres. Brevet gjør det klart at det ikke var noe i veien for at de internerte kunne ta seg arbeid på land. Det viktigste kravet fra Forsvarsdepartementets side var at dette ble organisert på en måte som gjorde det mulig å forsikre seg mot rømminger. Departementet kom så

¹⁴⁵ Brev fra 5. distriktskommando, «Berlins» vandforsyning, 27. september 1917. RA/RAFA-3763/D/L7359.

¹⁴⁶ Gustav Niebuhrs erindringer fra *Berlin. Dagsposten*.

med en liste over ni forbehold som måtte være tilfredsstillt om noen av *Berlins* besetningsmedlemmer skulle jobbe på land.

Kommandanten måtte i hvert enkelt tilfelle gi en direkte ordre til den aktuelle arbeideren om han at skulle være tilbake på skipet innen et bestemt klokkeslett. På denne måten, om noen skulle bestemme seg for å rømme under arbeidsdagen, hadde han begått ordrenekt, og kunne straffes om han kom seg tilbake til Tyskland. I tillegg måtte arbeidsgiver forplikte seg til å på beste måte forhindre rømninger, og melde fra om eventuelle rømninger straks dette ble oppdaget. Arbeidet skulle finne sted i Hommelviks umiddelbare nærhet og Trondheim var yttergrensen. De internerte kunne utelukkende arbeide om dagen, og natten måtte tilbringes på skipet. Denne reglen kunne unntaksvis brytes ved spesielle behov. Om flere av mannskapet skulle jobbe på samme sted, skulle det utpekes en som hadde kommando. Denne personen hadde blant annet ansvaret for å melde fra om eventuelle rømninger. Bedrifter som ville ansette internerte fra *Berlin* måtte godta inspeksjoner fra vaktstyrken. Inntil 75 mann fra skipet kunne jobbe på land samtidig. Hvem som skulle få tillatelse til å jobbe på land skulle godkjennes av distriktskommandoen etter forslag fra *Berlins* kommandant. Om noen av de som arbeidet på land rømte, ville resten av mannskapet bli nektet arbeid fram til rømlingen hadde kommet til rette igjen.¹⁴⁷

Mye av arbeidet var knyttet til vei- og jernbaneutbygging i området mellom Stjørdal og Trondheim. I et brev fra Forsvarsdepartementet datert 19. november 1915 kommer det fram at jernbaneanlegget, som en del av en forsøksordning lar opp til 50 mann av *Berlins* besetning jobbe på grustaket på Værnes.¹⁴⁸ Et annet tilsvarende forslag i november samme år fikk derimot avslag av Forsvarsdepartementet. Distriktskommandoen foreslo at man kunne bruke en styrke fra skipet til å bygge et planlagt veianlegg mellom Hommelvik og Gjervingås, men departementet mente at dette prosjektet hadde en militær betydning, og man dermed ikke kunne bruke internerte.¹⁴⁹ Det var derimot en lang rekke andre byggeprosjekter pågående i området, og det virket ikke som om det var mangel på tilbud. To av besetningen jobbet for eksempel i en periode for Trondheim gassverk, fordi gassverket hadde problemer med å finne kompetente arbeidere andre steder.¹⁵⁰ En

¹⁴⁷ Arbeid for «Berlins » besætning, fra forsvarsdepartementet til 5. distriktskommando 8 juli 1915. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

¹⁴⁸ Arbeid ved jernbanen for de internerte. 19. november 1915. RA/RAFA-3763/D/L7349.

¹⁴⁹ Hva som gjorde at dette ble sett på som et militært anlegg kommer ikke frem av kildene. Beskjæftigelse for de internerte tyskere ved veianlegget Hommelvik-Furan-Gjevingaas. RA/RAFA-3763/D/L7349.

¹⁵⁰ Avgivelse av 2 mandskaper fra «Berlin» til arbeide paa Trondhjems gasverk. 4 november 1915. RA/RAFA-3763/D/L7349.

større gruppe arbeidet med leggingen av et jernbanespor i Hommelvik høsten 1916, og en gruppe jobbet ved Isidor Nielsens mekaniske verksted i Trondheim fra sommeren samme år.¹⁵¹ De fleste søknadene spesifiserte ikke hvem som skulle jobbe der, og hvor lenge. Men noen søknader var også referert til med navn, som da kjøpmann Henrik Disch i Trondheim søkte om at en Bootsmannsmaat Kienscherper kunne jobbe i hans butikk.¹⁵² To grunner ble brukt som forklaring på at de fikk avslag på søknaden om å få jobbe i land, eller at arbeidsforholdet ble avsluttet. Det ene var hvorvidt de tok jobben fra norske arbeidstakere. Det andre var om arbeidet kunne virke skadelige for norske interesser¹⁵³ eller kunne gi innsikt i militære forhold.¹⁵⁴ Dette var spesielt knyttet til arbeid innenfor skipsfart. I et av de mer spesielle tilfellene åpnet Forsvarsdepartementet for at fire internerte tyskere og fire internerte engelskmenn kunne jobbe hos sine respektive legasjoner for en periode. Etter en forespørsel fra den tyske ambassaden om at en internert tysker kunne tjenestegjøre som hovmester ved den tyske ambassaden, bestemte Forsvarsdepartementet at de skulle gi noen av de engelske internerte samme tilbud.

Lofjorden

Det var blant annet de mange påstandene om spionasje, som ifølge kildene, var årsaken til den kostbare flyttingen av *Berlin* fra Hommelvik til Lofjorden. Det hadde helt fra starten av vært rettet kritikk mot Hommelvik som interneringsplass. Først og fremst på grunn av skipstrafikken som hadde Hommelvik som lastehavn. Denne aktiviteten ble etter manges mening rapportert tilbake til Tyskland. Også den gode jernbane-forbindelsen som kunne gjøre rømninger enklere ble brukt som argument for å flytte skipet. Forsøkene på å avdekke den påståtte spionasjen eskalerte i omfang utover 1916 og 1917, men lite konkret ble oppnådd fra norsk side i å avdekke faktiske tilfeller. Dette la derimot ikke noen demper på mistanken. Det ble derfor besluttet i august 1917 at skipet skulle flyttes lengre inn i Trondheimsfjorden til en mer avsidesliggende plass, der de lettere kunne ha kontroll over skipet og mannskapet.¹⁵⁵ Flyttingen av skipet kom som en overraskelse og skuffelse for mannskapet som allerede følte seg avkuttet fra omverdenen i relativt avsidesliggende

¹⁵¹ Brev fra den 5. distriktskommando 14. oktober 1916. RA/RAFA-3763/D/L7359, Brev fra 5. distriktskommando, RA/RAFA-3763/D/L7359.

¹⁵² Gjenpart til 5. distriktskommando 8. juni 1916. RA/RAFA-3763/D/L7359.

¹⁵³ Gjenpart fra 5. distriktskommando 27. juni. RA/RAFA-3763/D/L7359.

¹⁵⁴ Hemmelig rapport fra 5. distriktskommando. 8 juni 1917. RA/RAFA-3763/D/L7359.

¹⁵⁵ Brev fra generalstaben angående Flytning av «Berlin». 20. august 1917. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

Hommelvik. Førsteintrykket av Lofjorden ble beskrevet av Niebuhr som «det mest gudsforlatte sted som kunde tenkes, utelukket fra enhver forbindelse».¹⁵⁶ Dette var også noe av tanken bak plasseringen av skipet og veiforbindelsene over land var svært dårlig. Det var først og fremst *Einar* som sto for forbindelsen til Trondheim både for mannskap og forsyninger.¹⁵⁷ Dette gjorde etterforsyningen langsom og tidkrevende, spesielt siden *Einar* også ble brukt til transportere forsyningene som skipet trengte, eksempelvis kull. Til tross for den mer avsidesliggende plasseringen lyktes det aldri å få helt slutt på rømningene, men de mange klagene og mistakene om tysk spionasje opphørte i stor grad som følge av flyttingen.

¹⁵⁶ Gustav Niebuhrs erindringer fra *Berlin. Dagsposten*.

¹⁵⁷«Berlin» Forbindelen Lofjorden - Trondhejm, fra Generalstaben. 26 september 1917. RA/RAFA-3258/Y22/L0271.

Kapittel 5. Sammenligning med andre europeiske nøytrale land

Norges håndtering av *Berlin*-affæren sammenlignet med internering i andreeuropeiske nøytrale land er temaet i dette kapitlet. I denne sammenhengen er Danmark, Sverige og Nederland brukt som eksempler. Internering var som nevnt tidligere et relativt nytt fenomen, og det var derfor opp til de enkelte landene å sette føringer og regler. Balansen mellom vakthold og kontroll på den ene siden, og bevegelsesfrihet på den andre siden er gjentakende. Den ene gikk på bekostning av den andre. Et fellestrekk mellom alle fire landene er at man valgte å gi de internerte relativt mye bevegelsesfrihet, men samtidig ha et vakthold som var såpass strengt at man ikke kunne bli beskylt for å ta lett på nøytralitetsforpliktelsene. Det var viktig å gi inntrykk av at man hadde kontroll. Dette gjøre at vi kan snakke om en relativt lik nøytralitetspolitikk i de europeiske nøytrale statene, som igjen tyder på forholdsvis like prioriteringen og vurderingen.

Rapporter om internerte i andre land

Omfattende korrespondanse mellom norske utenriksstasjoner og Forsvarsdepartementet, med Utenriksdepartementet som bindeledd, fant sted gjennom interneringsperioden. I denne korrespondansen ble svært detaljert informasjon om forholdene til de internerte i andre land formidlet. Siden internering var et svært nytt fenomen i krigssammenheng ønsket man å låne løsninger på praktiske utfordringer som etterhvert dukket opp. Man ønsket å legge seg på samme nivå som andre nøytrale land for å ikke skille seg ut, hverken som spesielt mild eller urimelig overfor de krigførendes internerte soldater. Etter *Berlin*-affæren var derfor interneringsforhold i andre land svært interessant for Norges del. Utenriksdepartementet søkte informasjon der man kunne finne det, men spesielt var det mye korrespondanse fra den norske legasjonen i Danmark og Nederland. Norge hadde fått kritikk av Tyskland for å sende britiske sjømenn hjem etter at det engelske lasteskipet *n/s Weimar* hadde grunnstøtt utenfor Trondheim i november 1914. Norge på sin side med begrunnelse i Haag-konvensjonen, argumenterte for at det var kun soldater fra krigførende nasjoner som ble brakt i land av norske krigsskip eller som kom i land med sitt eget militære fartøy som kunne internertes. Om man derimot ble brakt i land av et sivilt fartøy var man ifølge Norge, per definisjon skipbrudden, og skulle dermed ikke interneres. Dette gjorde de fordi

Spania hadde reagert på samme måte tidligere i krigen.¹⁵⁸ Dette er også et eksempel på den svært legalistiske tilnærmelsen til nøytralitetsforpliktelsene Norge tok. Men Norge var også interessert i det større rammeverket andre nasjoner hadde for sine internerte. Når Nederland framsatte et lovforslag om internerte soldater i november 1914 ba utenriksminister Ihlen om en kopi av forslaget samt videre underretning om dens behandling. I brevet til den norske legasjonen i Haag påpekte han at saken kunne ha interesse for behandlingen av de internerte på *Berlin*.¹⁵⁹ Men generelt var det de mer praktiske anordninger som ble formidlet. Regler knyttet til på post og sensur, hvilke friheter de internerte skulle ha, samt reaksjoner på rømninger og rømningsforsøk er bare noen eksempler. Likhetene mellom Norge, og de andre europeiske nøytrale kommer klart frem om man tar en titt på ordningene i de andre nøytrale europeiske småstatene.

Sverige - *Albatross*-affæren

Sverige opplevde under første verdenskrig en nøytralitetsutfordring som på mange måter er lik *Berlin*-affæren. Dette åpner for en interessant sammenligning mellom Norge og Sverige. Sverige hadde tapt store landområder til Russland og den svenske opinionen, spesielt blant den politiske og militære eliten var svært anti-russisk. «Den ryska faran», og ideen om Russland som Sveriges arvefiende, var en godt forankret forestilling i den svenske forsvarsmentaliteten. En mulig allianse med Tyskland hadde til tider kommet opp som alternativ, men Hjalmar Hammarskjölds inntreden som svensk statsminister i februar 1914 satte en stopper for Sveriges dreining i retning Tyskland, og forankret Sverige i den nøytrale leiren.¹⁶⁰ Sverige, i likhet med de andre nordiske nøytrale, mobiliserte et nøytralitetsvern så snart krigen brøt ut. Det første året hadde utspilt seg med stadige observasjoner og rapportering om aktiviteter fra de krigførende landene, uten noen dramatiske hendelser. Observasjoner av fremmede skip og ubåter ble etterhvert nærmest en rutine for de svenske vaktstyrkene på land og til sjøs.¹⁶¹ Dette skulle forandre seg 2. juli 1915 da kanondrønn kunne høres over store deler av Gotland. Den tyske krysseren *Albatross*,¹⁶² ble adskilt fra resten

¹⁵⁸ Brev til legasjonen i Madrid, angående Besetningen paa «Kaiser Wilhelm der Grosse» i Las Palmas». November 1914. RA/S-2259/Ds/L5532.

¹⁵⁹ Brev fra det Kgl. Utenriksdepartement til Legasjonen i Haag, angående Hollandske lovforslag om internerte soldater, signert av Ihlen den 23. november 1914. RA/S-2259/Ds/L5532.

¹⁶⁰ Torsten Gihl, *Den svenska utrikespolitikens historia - 1914-1919*, vol. 4 (Stockholm: Norstedt, 1951), 18–22.

¹⁶¹ Svante Hedin, *Albatross: en händelse under första världskriget* (Enskede: Nya vyer i samarbeide med Albatrossmuseet, 2002), 29.

¹⁶² *Albatross* var klassifisert som en mine-krysser, altså et krigsskip bygd for å legge ut sjøminer.

av eskadronen sin, og forfulgt av en rekke tunge russiske kryssere utenfor den svenske øyen. Den skadeskutte krysseren endte opp i fjærestene, mens de russiske skipene fortsatte bombardementet av skipet langt innenfor den svenske territorialgrensen der flere granater slo ned på land og sjøen omkring et nærliggende fyrårn. Da det svenske nøytralitetsvernet dukket opp avsluttet de russiske krysserne angrepet, og trakk seg tilbake. På stranden lå et skadeskutt skip bemannet av over 200 tyske sjømenn, der et 30-talls var alvorlig skadet. Den lokale garnisonssjefen generalmajor Erik Bergström fikk alvorlige utfordringer når disse skulle interneres og behandles. I tillegg skulle det ordnes begravelse for 26 døde besetningsmedlemmer.¹⁶³ Hendelsen i lys av sin dramatik fikk mye dekning i svensk presse. Siden skipet var alvorlig skadet var det aldri noe alternativ å internere mannskapet på skipet, slik man hadde gjort med *Berlin*. En utfordring ble derfor å finne et passende interneringssted der et tilfredsstillende vakthold kunne etableres. Arbeidsbrakken på sukkerfabrikken på Roma på Gotland ble sett på som et egnet midlertidig interneringssted, men planen var å etterhvert flytte de internerte til fastlandet.¹⁶⁴

Ifølge de internertes egne beretninger var oppholdet på Gotland bra. Idrettsarrangementer og badeutflukter ble ordnet etter bare noen dager, i tillegg kunne mange av de internerte ta seg arbeid i området. Dette ble ordnet alt de første ukene. Likt som i Norge, måtte alle de internerte til enhver tid være kledd i uniform. Offiserene kunne om de ville avlegge æresord på å ikke rømme. De sto da fritt til å bevege uhindret på øyen.¹⁶⁵ Den svenske håndteringen av *Albatross*-affæren, har dermed svært mange likehetstrekk med den norske håndteringen av *Berlin*-affæren. Mange av de samme rammene for de internerte ble lagt, men en vesentlig forskjell er at det tok betraktelig kortere tid før man ordnet med aktiviteter i Sverige. Årsakene til dette er flere. Mens *Berlin*-affæren var en relativt pinlig affære for norske myndigheter som satte alvorlige spørsmålsteget ved nøytralitetsvernets evner, var det lite å påpeke av feil ved Sveriges håndtering av *Albatross*-affæren. Skipet var jaget av en overlegen russisk flåtestyrke, skutt i brann, og havnet i fjæresteinene på Gotland. Behovet for å vise handlekraft, og for å etterfølge Haag-konvensjonens regler til punkt og prikke var dermed ikke tilstede på samme måte, spesielt siden Russland tydelig hadde krenket svensk nøytralitet. Om en ser tilbake på presset og kritikken den militære og politiske ledelsen i Norge opplevde etter *Berlin*-affæren, spesielt Ørstad og Holtfodt er det klart at disse to hadde et

¹⁶³ Hedin, *Albatross*, 33.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 68–72, 99–100.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 75.

langt mer begrenset handlingsrom. At mannskapet måtte interneres på land er også en viktig forskjell mellom de to hendelsene. Man måtte i større grad med *Albatross* ordne fasiliteter for de internerte fra starten av, og da ble det også naturlig å ordene med fritidssysler og andre aktiviteter. Disse faktorene er medvirkende til at interneringen i Sverige gir et inntrykk av å være mildere og mindre regulert enn i Norge.

De praktiske utfordringene med å internere så mange på Gotland var mange, og det ble tidlig foreslått å flytte mannskaper til fastlandet. Arbeidsbrakkene på Roma var ikke veldig velegnet for vinterbruk, og det var vanskeligheter med å finne egnet sysselsetning på øyen.¹⁶⁶ Beslutningen ble tatt, og mannskapet ble flyttet til et militæranlegg på Skillingaryd der det var enklere å drive oppsyn med de internerte. At mannskapet ble flyttet av hensyn til vakthold er noe vi også finner igjen med *Berlin*. Vaktholdet framstod derfor noe strengere, men ellers ble lite forandret. Permisjoner ble ofte innvilget, og de lengste var på opptil et halvt år. De internerte tok seg arbeid i området knyttet til jordbruk og skogbruk, eller ved bedrifter. De internerte hadde fått muligheten til å ta arbeid alt fra de første dagene, men man var nøye på at man ikke skulle bruke de internerte som erstatning for svensk arbeidskraft.

Krigen hadde stoppet kulltilførselen til Sverige fra Sentral-Europa, og det var dermed et stort behov for arbeidskraft i skogen, siden tømmer ble brukt som erstatning for kull. Alle som ville, fikk seg derfor jobb der, og mange benyttet seg av tilbudet.¹⁶⁷ En rekke utflukter til nærliggende byer ble organisert, der de internerte kunne dra på kafé eller gjøre ærend. Forholdet mellom de internerte og vaktstyrkene er beskrevet som kameratslig og det ble arrangerte flere felles fester. Et minneverdig øyeblikk for mange var dag i juli 1918 da den svenske kronprinsen kom på visitt i leiren i forbindelse med en militærøvelse i nærheten. Kronprinsen hilste på mange av de internerte, og de beskrev han som både sympatisk, og interessert i hvordan de hadde det.¹⁶⁸

For mange ble hjemlengselen eller ønsket om å fortsatt delta i krigen etterhvert for sterk, til tross for at forholdene i Sverige var svært gode. De første rømningsforsøkene ble rapportert i februar 1916. Forsøket mislyktes, og straffen, etter en krigsrettsak, var fengsel i tre måneder. Dette er overraskende nært de samme strafferammene som de internerte på *Berlin* ble dømt til (90 dager), og at man hadde informasjonsutveksling mellom norske og svenske myndigheter er sannsynlig.

¹⁶⁶ Hedin, *Albatross*, 99–100.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 137–138.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 100.

Det var også for Sveriges del viktig å ikke framstå som mildere eller strengere enn andre nøytrale. Det ble også i Sverige lagt ned protest av den tyske legasjonen i Stockholm mot å straffe internerte, på samme måte som i Norge. Denne protesten førte til at straffene for nye rømningsforsøk ble redusert til fengsel i 15 dager, noe igjen som inspirerte en rekke nye rømningsforsøk. Et femtital fluktforsøk ble rapportert, men bare to av disse klarte å ta seg tilbake til Tyskland. Fra Skillingsaryd prøvde 28 å rømme og alle disse klarte å ta seg tilbake til Tyskland. Forklaringen på forskjellen mellom Gotland og Skillingsaryd kan i stor grad sies å skylle at Gotland var en øy med svært begrenset passasjertrafikk mellom øyen og fastlandet. Sverige hadde i likhet med Norge utarbeidet retningslinjer for sensur av post og annen korrespondanse etter krigsutbruddet. Et av de mer spesielle forholdene i Sverige var at det etterhvert ble tillatt for de internerte å ta telefonsamtaler hjem.¹⁶⁹ Ingen tilsvarende ordninger i det norske kildematerialet kommer frem.

Danmark

Om Norge var Englands nøytrale alliert, var Danmark Tysklands velvillige nøytrale.¹⁷⁰ Den danske utenriksministeren Scavenius erklærte ved krigsutbruddet at Danmark måtte balansere sin nøytralitet med landets geografiske utsatte posisjon i forhold til Tyskland. Samtidig var landet økonomisk avhengig av handel på havene, og forholdet til Storbritannia måtte derfor også tas med når det utenrikspolitiske handlingsrommet skulle analyseres.¹⁷¹ Opinionen i Danmark var ikke spesielt tyskvennlig etter tapet av Schleswig-Holstein i 1864, men frivillig deltagelse i krigen var for danskene, aldri noe reelt alternativ.¹⁷² I likhet med de andre små europeiske nøytrale landene hadde Danmark, alt de første dagene av krigen, mobilisert det som var av tilgjengelige enheter på sjø og land til nøytralitetsvern. Landet klarte å holde seg utenfor krigen, men i likhet med Norge og Sverige var de gjenstand for en lang rekke små og store nøytralitetsbrudd. Danmark hadde i likhet med de fleste andre europeiske land signert Haag-konvensjonen og London-deklarasjonen om nøytrale makters rettigheter og plikter under sjøkrig, og danske sjøkrigskrefter fikk ordre om

¹⁶⁹ Ibid., 153.

¹⁷⁰ Bent Blutnikow, "Denmark during the First World War," *Journal of Contemporary History* 24, no. 4 (October 1, 1989): 683–703.

¹⁷¹ Bo Lidegaard, *Overleveren, 1914-1945*, 1 udg., 2. opl, Dansk Udenrigspolitik Historie 4 (København: Danmarks Nationalleksikon, 2003).

¹⁷² Rebecka Lettevall, Geert Somsen, and Sven Widmalm, eds., *Neutrality in Twentieth-Century Europe: Intersections of Science, Culture, and Politics after the First World War*, Routledge Studies in Cultural History 18 (New York: Routledge, 2012), 297–298.

å følge disse så langt det var mulig. I en overkommando-ordre fra 19. august 1914 fikk nøytralitetsvernet ordre om å skille mellom uvesentlige og vesentlige nøytralitetskrenkelser.¹⁷³ Med *uvesentlige* menes grenseoverskridelser i sperret eller lukket farvann,¹⁷⁴ og overtredelser av oppholdsbestemmelser. Med vesentlige nøytralitetskrenkelser menes blant annet direkte angrep på nøytrale skip i dansk farvann, kamphandlinger mellom krigførende skip i dansk farvann, og i landsetting av krigførende lands tropper på dansk territorium. Responser fra nøytralitetsvernet skulle deretter tilpasses de faktiske forholdene ved den enkelte krenkelse.

De fleste av krenkelsene som ble oppdaget av danske krigsskip resulterte i at fartøyene til de krigførende nasjonene trakk seg tilbake, for danskernes del var dette først og fremst britiske og tyske skip. En rekke hendelser resulterte derimot også i internering. Først ute var en hendelse utenfor Fanø 28. november 1914, da et tysk sjøfly *Kiel 82* kantret under en nødlanding.¹⁷⁵ Mannskapet på to ble internert i Odense, og hendelsen ble rapportert av det norske Utenriksdepartementet, og videresendt Forsvarsdepartementet. Denne rapporten er funnet i forbindelse med kildematerialet om *Berlin*.¹⁷⁶ Den neste hendelsen som resulterte i internering fant sted 17. februar 1915 da luftskipet *L-3* havarete i det samme området som *Kiel 82*, dette resulterte i at hele mannskapet på 16 ble internert i Odense. I alt ble 186 tyskere internert i Danmark under krigen.¹⁷⁷ Storbritannia sto også for en rekke nøytralitetskrenkelser, men totalt ble bare 15 britiske sjømenn og piloter internert. Av disse valgte fire å rømme, inkluderte den eneste høyere offiseren, en kaptein fra ubåten *E-13*, som grunnstøtte utenfor Saltholm. I en av de mer alvorlige nøytralitetskrenkelsene ble denne ubåten angrepet av tyske krigsskip mens danske krigsskip prøvde å beskytte *E-13*, siden den befant seg i dansk farvann. Dette ble gjort ved å plassere seg mellom den britiske ubåten og de tyske krigsskipene. 14 britiske sjømenn mistet livet i hendelsen som resulterte i mer enn en bestemt protest fra danske myndigheter på den tyske krenkelsen.¹⁷⁸

Forholdene de internerte opplevde under oppholdet i Danmark var beskrevet som svært godt, og har en rekke likehetstrekk med forholdene i Sverige og Norge. I en rapport fra oktober 1917, skrevet av den britiske marine-attaché i København, er det kunne to klager fra de internerte

¹⁷³ Burkhard Koop, *Interneret i Danmark under første verdenskrig: et historisk studie om interneringen af militærpersoner samt sårede krigsfanger i Danmark under første verdenskrig* (Kbh.: Skilling/DAKA, 2007).

¹⁷⁴ Krigshavn var den norske betegnelsen for dette.

¹⁷⁵ Koop, *Interneret i Danmark under første verdenskrig*, 16.

¹⁷⁶ RA/RAFA-3258/Y22/L0272. Regler for internering av tyske flyvere i Danmark

¹⁷⁷ Koop, *Interneret i Danmark under første verdenskrig*, 43.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 74–76.

som er nevnt. Den første klagen gikk på at brødet de fikk var for sort, og at de gjerne ville ha mer hvit brød. Det andre punktet var at de følte seg glemt av britiske myndigheter, og at Storbritannia burde ha gjort mer for å få de løslatt.¹⁷⁹ Når det gjelder post og sensur var de internerte i Danmark underlagt en felles nasjonal sensurbestemmelse med åpning for lokale særbestemmelser. Disse bestemmelsene var felles for de tyske og britiske internerte. Internerte kunne sende og motta post portofri mellom interneringsstedet og hjemlandet, men både den utgående og innkommende posten skulle sensureres. Vi finner altså svært mange likhetstrekk mellom dansk og norsk interneringspolitikk, men Danmark hadde i motsetning til Norge og Sverige ingen store enkelthendelser som krevde store og øyeblikkelige omstillinger. Danmark hadde i stedet flere små hendelser som resulterte i internering. Dette åpnet for at landet kunne prøve seg frem, samt i større grad ta seg tid til å hente løsninger fra andre land.

Nederland

Nederland befant seg i en helt annen geografisk posisjon enn de nordiske nøytrale, men politikken fram mot 1914 har store likehetstrekk med Norges. Nøytralitet var selve grunnlaget for nederlandsk utenrikspolitikk, og ble sett på som den beste garantien for sikkerhet og velferd, både for nasjonen og økonomien.¹⁸⁰ Nederland var i likhet med Norge av potensiell strategisk interesse for de krigførende. Landet måtte derfor drive en balansepolitikk mellom de krigførende på en slik måte at ingen av de så seg tjent med å trekke Nederland inn i krigen.¹⁸¹

I tillegg til nøytralitetsbrudd fra de krigførende nasjonene på sjøen, hadde Nederland også store mengder soldater som kom landveien fra Belgia. Disse soldatene, som til slutt kom opp flere titalls tusen, måtte interneres. I tillegg kom til en stor flyktingestrøm fra Belgia som ikke skulle interneres, men gis mat og ly. Verst var det under beleiringen av Antwerpen i oktober 1914 da nesten en million belgiske flyktinger krysset grensen. Dette økte befolkningen i Nederland med nesten 1/6. En interneringsleir ble satt opp fra 1. august 1914, for å huse soldater fra de krigførende landene som alt hadde kommet. Mot slutten av oktober 1914 var det oppimot 32.000 internerte i

¹⁷⁹ Ibid., 88–89.

¹⁸⁰ Maartje M. Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral the Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 18.

¹⁸¹ Wolf, *Guarded Neutrality*, 36.

Nederland, og presset kapasiteten til det ytterste.¹⁸² Det som kunne oppdrives av ly ble brukt til å internere disse soldatene. Vakt hold av alle de internerte skulle bli en kolossal utfordring for hæren som også hadde ansvaret for nøytralitetsvernet. Mer permanente leirer ble reist etter hvert. Disse stod ferdige sommeren 1915, for å gjøre det lettere å drive vakt hold, samt forbedre forholdene.¹⁸³ Mange internerte hadde derimot sett sin mulighet til å rømme før da.¹⁸⁴

Maartje Abbenhuis sier at den nederlandske behandlingen av de internerte, den første perioden, ikke skilte seg merkbart ut fra hvordan krigførende behandlet krigsfanger. Nederlandske myndigheter begrunnet dette i forpliktelsen til å ta de stegene nødvendig, for å forhindre at de internerte kunne forlate det nøytrale landet.¹⁸⁵

Det første året (sommeren 1914 til sommeren 1915) var forholdene til de internerte til tider svært dårlige, og moralen lav. Dette resulterte i et opprør i Zeist-leiren i desember 1914 der åtte belgiske internerte ble drept, og mange flere såret av Nederlandske vakter.¹⁸⁶ Denne hendelsen satte fart i forbedringen av forholdene i samtlige leirer i landet. Standarden ble forbedret, og færre prøvde å rømme, men de meste besluttsomme klarte som oftest å komme seg unna. Årsakene til at man ville rømme var ulike, men litteraturen peker på et ønske om å bidra i krigen som raste, muligheten for å ta seg arbeid i Nederland eller England¹⁸⁷ eller bli gjenforent med familien.¹⁸⁸

De fleste offiserer fikk en relativ høy grad av frihet, og kunne bevege seg fritt i området de var internert i, gitt at de ga æresord på å ikke rømme. Dette stoppet ikke mange offiserer fra å benytte anledningen til å vende tilbake til hjemlandet om muligheten åpnet seg, på samme måte som mange av offiserene på *Berlin* også rømte til tross for avlagt æresord. Frankrike var interessant nok det eneste krigførende landet som la ned forbud til sine offiserer mot å gi et slikt æresord, noe som resulterte i at franske offiserer i Nederland ble flyttet til en avsidesliggende øy for resten av krigen.¹⁸⁹ I løpet av slutten av 1915 ble det klart for de fleste av krigen ikke kom til å bli avgjort med det første. Å ha tusenvis av soldater i leir på årevis var ikke hensiktsmessig for de alt frustrerte soldatene, noe som resulterte i at de internerte fikk gå på skole eller ta seg jobber i lokalmiljøet. I

¹⁸² Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral the Netherlands in the First World War, 1914-1918*, 95.

¹⁸³ Wolf, *Guarded Neutrality*, 39.

¹⁸⁴ Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral the Netherlands in the First World War, 1914-1918*, 104.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 103–104.

¹⁸⁶ Wolf, *Guarded Neutrality*, 88–91.

¹⁸⁷ Det var stor mangel på arbeidskraft på grunn av mobiliseringen og lønningene kunne til tider være svært høye. Siden Belgia var i krig med Tyskland kunne belgiske internerte jobbe med krigsrelatert arbeid i England

¹⁸⁸ Wolf, *Guarded Neutrality*, 120–122.

¹⁸⁹ Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral the Netherlands in the First World War, 1914-1918*, 105.

løpet av de neste årene lærte over 6000 belgiske soldater å lese og skrive, mens andre tok fag ved universitetene. Streng restriksjoner ble derimot satt for hvilke typer arbeid de internerte kunne ta. Arbeidet kunne ikke ta sysselsettingen fra nederlandske arbeidere og arbeidet kunne ikke ha noe med krigsrelatert produksjon å gjøre.¹⁹⁰ Dette er svært likt ordningene i Sverige og Norge. Med interneringsleirer spredt over hele landet, og over 46.000 soldater internert, var dette en stort ressursluk for den nederlandske hæren. Dette selv om man brukte lokale reservetropper (landstrom eller landweer¹⁹¹) til vakthold, slik at de stående styrkene i stor grad kunne brukes til nøytralitetsvern. Internering var dermed for Nederlands del en svært stor byrde, på grensen til det som var mulig å bære.

Hovedtendenser i interneringspolitikken

Danmark, Sverige og Norge sendte ut like nøytralitetserklæringer 1. august 1914, to dager etter at krigen mellom Serbia og Østerrike-Ungarn hadde brutt ut.¹⁹² Nederland hadde sendt ut en tilsvarende erklæring 27. juli.¹⁹³ Interneringspolitikken skulle ta relativt like former i alle de fire landene. Dette, til tross for at interneringsutfordringene til dels var svært ulike. Alle fire sørget for så gode forhold for de internerte, at det gikk på bekostning av vaktholdet. Et unntakstilfelle i denne sammenhengen er de første månedene i Nederland. «Guarding, feeding, housing, and clothing the military interned stretched the commitment and resources of the Dutch army considerably»,¹⁹⁴ sier Abbenhuis. Landet hadde rett og slett ikke ressurser nok til å gi de internerte den behandlingen de skulle få senere, med det tragiske utfallet i desember 1914.

Med unntak av den spesielle situasjonen Nederland var i, har interneringspolitikken i de fire landene store likhetstrekk. Dette skyldes at de nøytrale landene befant seg i en lik situasjon, med like utfordringer. Handlingsrommet de følte de hadde har dermed store likhetstrekk. De ville alle unngå situasjoner der internerte soldater formidlet til sine legasjoner eller hjemlige myndigheter om dårlig behandling. Spesielt om det virket som internerte fra andre land ble ivaretatt bedre. Dette kunne gi inntrykk av forskjellsbehandling, og dermed så tvil om landets

¹⁹⁰ Ibid., 106.

¹⁹¹ Vernepliktige av elder årskull kalt inn som heimevern og reserve tropper.

¹⁹² Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, 33.

¹⁹³ Wolf, *Guarded Neutrality*, 22.

¹⁹⁴ Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral the Netherlands in the First World War, 1914-1918*, 104.

nøytralitet. I tillegg kunne kritiske brev fra internerte kunne slå stygt ut i hjemlandets presse, om de unngikk sensuren. Samtidig ville alle fire unngå å få kritikk for å ikke ivareta forpliktelser knyttet til internering og bevoktning. Om Haag-konvensjonen og folkeretten skulle gi noen beskyttelse for de nøytrale landene var det svært viktig å gi inntrykk av at man også tok forpliktelsene alvorlig.

Derfor mente man at om rømningene ble for mange, og for offentlige, kunne det ha innvirkninger på landets stilling som troverdig nøytral. Et siste moment er knyttet til det medmenneskelige hensynet. Et fellestrekk mellom alle de fire nøytrale landene nevnt er at det ble uttrykt stor sympati med de internerte. Denne sympatien kom fra alle samfunnslag, og både fra det militære og det sivile. Om vi ser tilbake på diskusjonen på Stortinget ble det gjort et poeng ut av at disse (de internerte på *Berlin*) ikke var krigsfanger, og ikke burde behandles slikt, tilsvarende sympatier er også å finne i Nederland.¹⁹⁵ Abbenhuis sier at: “Interning the tens of thousands of foreign military personnel in the country presented one of the least controversial and most obvious means by which the country could protect its neutrality”.¹⁹⁶ Selv om han her snakker om Nederland, kunne han godt å snakket om alle de fire europeiske nøytrale landene.

¹⁹⁵ Wolf, *Guarded Neutrality*.

¹⁹⁶ Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral the Netherlands in the First World War, 1914-1918*, 95.

Avslutningen på *Berlin*-Affæren

Verdenskrigens avslutning kom som en mindre overgang for de internerte i Lofjorden enn for mange andre. Interneringen tok ikke slutt selv om det var våpenhvile i Europa, og en del av mannskapet skulle forbli internert i ytterligere fem måneder. En stor del av mannskapet ble derimot frigjort i desember 1918, og reiste hjem med tog via Kristiania. *Tidens tegn* kom med følgende beskrivelse av mannskapet på togstasjonen i hovedstaden:

De fleste bar revolusionens røde baand, men ogsaa sine kokarder. Det var tydelig at se, at der ikke hersket den samme disciplin i rækkerne som engang. En del av matroserne hadde med sig kone og barn, nogen har faat sin familie op fra Tyskland, nogen har ogsaa giftet sig under Norgesopholdet. Og nu gaar da reisen for godt hjem til «das grosse Vaterland».¹⁹⁷

24. april 1919 ble den tyske ambassaden informert om at Norge nå seg nå villig til å slippe *Berlin* fri, under den forutsetning at Tyskland refunderte kostnadene Norge hadde pådratt seg for interneringen. Dette beløpet hadde kommet opp i 1,5 millioner kroner. Man vurderte en stund å beholde skipet som erstatning for tapene Norge hadde lidd som konsekvens av tysk ubåtkrigføring, men gikk bort fra denne løsningen til fordel for en tilbakebetaling av utgiftene. Prosessen med å få refundert interneringskostnadene fra et Tyskland på randen av økonomisk ruin, skulle vise seg å bli svært vanskelig. Det opprinnelige erstatningskravet for *Berlin* og *L-20s* internering var på 1,7 millioner kroner, men Forsvarsdepartementet sa seg villig til å ikke kreve erstatning for flyttekostnadene, siden flyttingen hadde vært gjort under protest fra ledelsen på *Berlin*. Kravet ble derfor på 1,5 millioner.¹⁹⁸ Det tok derimot tid før den tyske reparasjonskommisjonen behandlet saken, og Utenriksdepartementet i Berlin kunne meddele i 1923 at Tyskland ikke så noen «utsikt til å komme til noen snarlig løsning».¹⁹⁹ En ny forespørsel ble sendt i mai 1924, da ba Forsvarsdepartementet om ytterligere renter i tillegg til det opprinnelige beløpet. Dette satte overhodet ikke fart i sakene. Ikke før i april 1925, fikk man tilbakebetalt kostnadene for interneringen, men da etter å ha redusert kravet til 800.000 kroner.²⁰⁰ *Berlin*-affæren var sådan

¹⁹⁷ *Tidens Tegn*, 1 desember 1918.

¹⁹⁸ Brev fra forsvarsdepartementet til utenriksdepartement 20. juli 1919.

¹⁹⁹ RA/S-2259/Ds/L5533. 1. april 1923.

²⁰⁰ Skriv fra Forsvarsdepartementet til Utenriksdepartementet, april 1925. RA/S-2259/Ds/L5533.

formelt over for Norske myndigheters del. Etter at skipet ble frigjort fra interneringen seilte det hjemover mot Bremerhaven, der det ble omgjort igjen for passasjertrafikk før det ble sendt videre til England som en del av krigsoppgjøret.²⁰¹

²⁰¹ John Walter, *The Kaiser's Pirates: German Surface Raiders in World War One* (Annapolis, Md: Naval Institute Press, 1994).

Sluttvurderinger

Framtidige statsminister og utenriksminister Johan Ludwig Mowinckel poengterte i stortingsdiskusjonen om *Berlin*, at rømningene var av mindre betydning enn frykten for at tyske presse skulle trykke negative artikler om Norges behandling av de internerte. Dette kunne føre til ondt blod mellom Norge og Tyskland, og samtidig så tvil om den norske nøytraliteten, mente han. Dette ville være en større ulykke, enn at noen av mannskapet på *Berlin* rømte eller at andre land fikk inntrykk av at Norge var for snille. Videre påpekte han at «der er nok av ting og omstendigheter, som i disse tider setter ondt blod mellom Tyskland og Norge»,²⁰² det ville derfor være uklokt å legge strengere rammer for interneringen. Disse omstendighetene er en henvisning til de stadige tøffere betingelsene satt av Storbritannia, og dens konsekvenser for handelen med Tyskland. Den tyske velviljen og forståelsen for «the Norwegian predicament»²⁰³ som Riste kaller det, var alt tynnslitt. Eksporten av bergarter og mat fra Norge var i det store bildet langt viktigere for Tyskland enn detaljene rundt interneringen av mannskap på en hjelpekrysser. Tatt i betraktning at Norge klarte å forbli nøytral gjennom kritiske faser som ubåtresolusjonen, vitner på at man hadde et bredt handlerom til å legge langt strengere føringer på interneringen om man så ville det. Dette er selvfølgelig sett med ettertidens øyne. For samtiden virket situasjonen langt mer skremmende, og krigsfaren mellom Norge og Tyskland høyst reell.²⁰⁴

Mowinckels tanke må forstås opp mot Norges prekære stilling i forhold til de krigførende og det svært begrensede utenrikspolitiske handlingsrommet landet opererte i. Det framstår som usannsynlig at Storbritannia eller Tyskland skulle valgt å trukket Norge med i krigen utelukkende på grunn av håndteringen av *Berlin*-affæren. Men begge stormaktene hadde interesser i å få Norge til å akseptere konsesjoner i forhold til deres egen handel, samt restriksjoner på handelen med motparten. Det samme gjaldt transittandel gjennom norsk sjøterritorium (jf. eksempelvis Ubåtresolusjonen av oktober 1916). Norges hovedinteresse i forbindelse med *Berlin*-affæren var å ivareta det lille handlingsrommet landet hadde, ved å prøve å beholde rettighetene man mente det hadde som nøytral stat. Det var derfor viktig å ikke handle på en slik måte at noen av stormaktene fikk påskudd til å redusere Norges handlefrihet gjennom å sette krav. Storbritannia

²⁰² Mowinckel i møte for lukkede dører. Stortinget 22. april 1915.

²⁰³ Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, 97.

²⁰⁴ *Ibid.*, 143; Haug, «falls Norwegen auf die Seite unserer feinde tritt»: *Det tysk-norske forhold fra sommeren 1916 til utgangen av 1917*, 65–68.

hadde midlene til å best sette makt bak kravene de kom med overfor Norge, noe de også viste ved flere anledninger gjennom krigen. Dette betydde at når Storbritannia kom med krav, som gikk på bekostning av norsk handlefrihet overfor Tyskland, Norges rettigheter som nøytral stat, eller norsk suverenitet var mulighetene til å motstå begrenset. Ingen krav kom som følge av *Berlin*-affæren, hverken fra Storbritannia eller Tyskland. Dette gir inntrykket av at Storbritannia så seg fornøyd med Norges håndtering av affæren, og at Tyskland aksepterte beslutningen om å internere skipet.

Det var først og fremst pressens dekning av *Berlin*-affæren som førte til omstillinger i nøytralitetsvernet, ikke militære hensyn. Dette var iallfall forsvarsminister Holtfodts påstand, slik det kommer fram av referater fra Stortinget. Beslutningen om å internere skipet ble tatt nesten umiddelbart, uten at noen av de involverte stormaktene fikk anledning til å si noe om saken. Denne resolute handlekraften bidro i stor grad til at *Berlin*-affæren fikk såpass begrensede konsekvenser. De umiddelbare norske reaksjonene på *Berlin*-affæren kan derfor hevdes å være tilsiktet å stilne kritikken i norsk presse. Holtfodt hevdet at kritikken var uberettiget, men at utenlandsk presse og myndigheter kunne få et annet inntrykk av det norske nøytralitetsvernet gjennom norske aviser.

Når det gjelder interneringen, var frykten til norske myndigheter at rømningene skulle gi inntrykk av at landet ikke tok Haag-konvensjonens forpliktelser knyttet til vakthold alvorlig. Denne frykten skulle vise seg å være unødvendig. Storbritannia kom aldri med noen kritikk av vaktholdet, til tross en rekke rømninger, der flere ble rapportert i pressen. Grunnen til dette kan høyst sannsynligvis ses i sammenheng med at Storbritannia også hadde internerte i Norge, og at flere av disse hadde flyktet. En annen forklaring er at norske politikere og militære offiserers syn på *æresord* skilte seg kraftig fra den tyske og britiske forståelsen av ordet. Dette var iallfall tanken til Holtfodt da han skulle forklare hvorfor rømningene fra *Berlin*, ikke hadde ført til noen alvorlige protester fra Storbritannias side.²⁰⁵

To andre forhold ved interneringen framstår også som spesielt interessante. En av grunnene til at Norge sensurerte all post og korrespondanse fra *Berlin*, var for å forhindre at de internerte skulle skrive noe negativt om oppholdet i Norge. Kritiske oppslag i tysk presse om behandlingen av tyske sjømenn, kunne bidra til ytterligere friksjoner i det norsk-tyske forholdet. Den norske nøytraliteten var alt under tvil på grunn av de stadige innrømmelsene overfor Storbritannia, og man ønsket ikke å bidra ytterligere til dette synet. utfordringene med å forsyne *Berlin* med kull viser at Storbritannia hadde god oversikt over hva som foregikk, selv på en plass fjernt fra

²⁰⁵ Forsvarsminister Holtfodt til Stortinget, 22. april 1915.

begivenhetenes sentrum. Norge måtte derfor hele tiden være påpasselig i sin håndtering av *Berlin*-affæren. Om man gjorde noe som brøt med forpliktelsene, som eksempelvis å bruke britisk kull til å forsyne *Berlin*, ville dette bli oppdaget. Handlingsrommet Norge hadde i relativt hverdagslige ting, var på denne måten begrenset av stormaktene når deres interesser var på spill.

Norges håndtering av *Berlin*-affæren har store likhetstrekk med interneringen i andre europeiske nøytrale land. Dette tyder på at det eksisterte en lik oppfatning blant landene om hvilket handlingsrom man hadde. Dette til tross for ulik geografisk nærhet til krigshandlingene. Ingenting tyder på at Norge følte at *Berlin*-affæren representerte et særtilfelle. Operasjonaliseringen av nøytralitetsforpliktelsene bærer preg av forsiktighet i begynnelsen. Utover krigen ble det klart at handlingsrommet i forhold til behandlingen av de internerte var større enn Norge først trodde, primært drevet frem av Storbritannias manglende interesse for rømningene. Dette førte til at man kunne ilegge de internerte stadig friere rammer uten noen særlig frykt for at dette skulle ha konsekvenser. Å internere *Berlin* hadde vist seg å være den korrekte avgjørelsen, og styrket Norges stilling som nøytral under første verdenskrig. *Berlin*-affæren endelige konsekvenser skulle derimot ikke vise seg før 9. april 1940.

Bibliografi

Primærkilder

Utenriksdepartementets (UD) arkiv:

- RA/S-2259/Ds/L5517 P2-L.1a/14 Norsk nøytralitetserklæring og andre staters reaksjon på dette.
P2-L.1b/14 Kommanderende admiral, Kristiania. Instruks for Marinens sjefer vedr. håndhevelse av Norges nøytralitet. Dok. Ang norsk nøytralitetsvern under krigen 1914-1918.
P2-L-02/14 Den norske innstillingen til de krigførende stater, herunder pressens holdning under krigen. Utenlandske reaksjoner. Bd.
- RA/S-2259/Ds/L5532 P2-L-13/14 Norge-div. land. Vedr handelsforb. Mellom Norge og krigførende land. Herunder instruks til pressen om ikke å omtale slike handelsforbindelser.
P2-L-14/14 Avisutklipp. Hovedsakelig ang. tysk krysser «Berlin» som passerte festning inn Trondheimsfjorden uten å bli oppdaget. Krigsforhøret på Agdenes.
- RA/S-2259/Ds/L5533 P2-L-14b/14 Tyskl. – Norge. Dok. Vedr. tysk hjelpekrysser «Berlin» som passerte Agdenes festning inn Trondheimsfjorden uten å bli oppdaget.
P2-L-14/14 Avisutklipp
- RA/S-2259/Ds/L5534 P2-L-15/14 Norge-krigførende makter. Avis Daily News. Rykter og mistanker om at krigførendeland bruker norsk territorium til folkerettsstridige handlinger
P2-L-16/14 Norge-England. UD. Engelsk skip grunnstøtt. Spørsmål om internering av offiserer og marinesoldater som befant seg om bord.

RA/S-2259/Ds/L5669 P2-L-31/15 Justisdept. Anmodning om uttalelse i forb. Med utkast til straffebestemmelser for internerte militære mannskaper fra de krigførende makter.

RA/S-2259/Ds/L5725 P2-L-08/16 DU. Dok. Vedr. tysk zeppelin «L-20» havarerte i Hafrsfjord etter toltk over Storbr. Spørsmål om internering av mannskapet, og om adgangen til å ilegge internerte disiplinærstraff

P2-L-10/16. Dok. Vedr. internering av mannskap fra krigførende nasjoners krigsskip. Krigførendes ankomst til og opphold på norsk territorium.

Forsvarsdepartements arkiv (Generalstaben):

RA/RAFA-3258/Y-22/L0271 Internering av den tyske hjelpekrysser "Berlin".
Alminnelige bestemmelser om internering.

RA/RAFA-3258/Y-22/L0272 Internering - postkontroll.
Sensurerte telegrammer.
Anordninger ved hjelpekrysseren "Berlin"s internering.
Internerte soldater/krigsskibe/spioner.

RA/RAFA-3763/D/L7349 «Berlin» - diverse skriv 1915

RA/RAFA-3763/D/L7359 «Berlin» - diverse skriv 1915-1917

RA/RAFA-3763/D/L7361 instruksjer m.m. Fortegnelser over vaktsejefens arkiv

RA/RAFA-3763/D/L7362 Instruksjer kanonvakten i Hommelvik
Journalbidrag uordnet

Publiserte primærkilder:

Møter for lukkede dører, Stortinget 1901-1924.

-Interpellation fra advokat Michelet: (22.04.1915)

«hvilke foranstaltninger har været truffet for at hindre, at de i Trondhjem internerede officerer og mandsskap skulde rømme?»

- Indstilling fra den forsterkede budgetkomite og militærkomiteen i forening (12.06.1915) om godkjendelse av de hittil trufne forføininger til hævdekse av rikets nøytralitet og bemyndigelse for regjeringen til yderligere at anvende indtil 10 millioner kroner i nævnte øiemed. Referat av utenriksminite
- Stenografisk referat av utenriksministerens uttalelser i Stortinget i møte for (17.08.1915) lukkede dører.

Sekundærlitteratur

- Abbenhuis, Maartje M. *The Art of Staying Neutral the Netherlands in the First World War, 1914-1918*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Berg, Roald. *Norge på egen hånd*. Norsk utenrikspolitisk historie, Bind 2. Oslo: Universitetsforlaget, 1995.
- Berg, Roald (red.). *Selvstendig og Beskyttet: Det stormaktsgaranterte Norge fra Krimkrigen til NATO*. Bergen: Fagbokforlaget, 2008.
- Boye, Thorvald. *Haandbok i Folkeret*. Kristiania: Grøndahl, 1918.
- Clark, Christopher M. *How Europe Went to War in 1914*. London: Allen Lane, 2013.
- Gihl, Torsten. *Den svenska utrikespolitikens historia - 1914-1919*. Vol. 4. Stockholm: Norstedt, 1951.
- Hartog, Johan den, and Samuel Kruizinga. *Caught in the Middle: Neutrals, Neutrality and the First World War*. Amsterdam: Uitgeverij Aksant, 2010.
- Hedin, Svante. *Albatross: en händelse under första världskriget*. Enskede: Nya vyer i samarbete med Albatrossmuseet, 2002.
- Hobson, Rolf, and Tom Kristiansen. *Total Krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905-1940*. Vol. Bind 3. Bergen: Eide, 2001.
- Keegan, John. *The First World War*. New York, N.Y.: Vintage, 2000.
- Keilhau, Wilhelm. *Norge og verdenskrigen*. Oslo, 1927.
- Koop, Burkhard. *Interneret i Danmark under første verdenskrig: et historisk studie om interneringen af militærpersoner samt sårede krigsfanger i Danmark under første verdenskrig*. Kbh.: Skilling/DAKA, 2007.

- Lettevall, Rebecka, Geert Somsen, and Sven Widmalm, eds. *Neutrality in Twentieth-Century Europe: Intersections of Science, Culture, and Politics after the First World War*. Routledge Studies in Cultural History 18. New York: Routledge, 2012.
- Lidegaard, Bo. *Overleveren, 1914-1945*. 1 udg., 2. opl. Dansk Udenrigspolitik Historie 4. København: Danmarks Nationalleksikon, 2003.
- Melien, Tor Jørgen. *Vakt Og Vern: Marinen Og Kystartilleriet 1914-1918*. Vol. 1/1995. Oslo: Institutt for forsvarsstudier, 1995.
- Neff, Stephen C. *The Rights and Duties of Neutrals: A General History*. Melland Schill Studies in International Law. Manchester, UK ; New York, NY: Manchester University Press : Juris Pub, 2000.
- Ørvik, Nils. *The Decline of Neutrality 1914-1941. With Special Reference to the United States and the Northern Neutrals*. 2d ed. London: F. Cass, 1971.
- Riiser-Larsen, Hjalmar. *Femti år for kongen*. Oslo: Gyldendal, 1957.
- Riste, Olav. *Norway's Foreign Relations: A History*. Oslo: Universitetsforlaget, 2005.
- Riste. *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*. Oslo: Universitetsforlaget, 1965.
- Salmon, Patrick. *Scandinavia and the Great Powers, 1890-1940*. Cambridge, U.K. ; New York, N.Y: Cambridge University Press, 1997.
- Schreiner, Johan. *Norsk Skipsfart under Krig Og Høykonjunktur 1914-1920*. Oslo: Cappelen, 1963.
- Sogner, Knut. *Plankeadel: Kiær- og Solberg-familien under den 2. industrielle revolusjon*. Oslo: Andresen og Butenschøn, 2001.
- Vigness, Paul G. *The Neutrality of Norway in the World War*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1932.
- Wolf, Susanne. *Guarded Neutrality: Diplomacy and Internment in the Netherlands during the First World War*. History of Warfare, volume 86. Leiden ; Boston: Brill, 2013.

Artikler og hovedoppgaver

Bludnikow, Bent. "Denmark during the First World War." *Journal of Contemporary History* 24, no. 4 (October 1, 1989): 683–703.

Haug, Karl Erik. "*Falls Norwegen Auf Die Seite Unserer Feinde Tritt*": *Det Tysk-Norske Forhold Fra Sommeren 1916 Til Utgangen Av 1917*. Trondheim: Hovedoppgave i historie, 1994.

Melien, Tor Jørgen 1956-. *Norsk Sjømilitær Nøytralitetshåndhevelse Og Beredskap under Den Første Verdenskrig*. Oslo: Hovedoppgave i historie, 1994.

Nettressurser

Yale Law School; Rights and Duties of Neutral Powers in Naval War (Hague XIII), October 18, 1907, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague13.asp. Hentet 20.01.2015

The Royal Navy; The sinking of HMS Audacious, <http://www.royalnavy.mod.uk/news-and-latest-activity/news/2014/october/27/141027-hms-audacious-sinking>. Hentet 24.04.2015.